

उद्यमे गिंवसती अर्थ । ज्ञानात उद्यमता ॥

Pandit Deendayal Upadhyaya Education Society's
SHRI SANT SAVTA MALI GRAMIN MAHAVIDYALAYA

Phulambri, Ta.Phulambri, Dist.Aurangabad 431111

Academic Audit 'A' Grade, NAAC Accredited with 'B' Grade, UGC- 2(f) & 12 (B)

Affiliated to

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Criterion –III Research, Innovation and Extension

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during 2020-2021

SR.NO.	CONTENTS	YEAR	TOTAL
1	Books and Chapters in Edited Volumes & Papers Published in Conference Proceedings	2020-2021	13

Dr. Ashwin Ranjanikar
Co-ordinator, IQAC

Dr. S.R. Takle
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad

3.2.2 Number of books and Chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during -2020-21

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/Chapters published	Title of the paper	Name Of the conference	National /International	Calendar Year of Publication	ISBN/ISSN Number of the proceeding	Affiliating Institution at the time of publication	Name of the Publisher
2020-21									
BOOKS									
1	Prof. Dr. RAMKISHAN LOMTE	महाराष्ट्र गांधीच्या ग्रामविकासाची प्राप्तिकता (Book)	----	----	----	2020-21	ISBN 978-93-90052-29-5	Present Institution	बान्या प्रकाशन, कानपूर
2	Dr. SURESH MUNDHE	नवम दशक के हिंदी उपन्यासों में व्यक्त स्त्री चरित्र (Book)	----	----	----	2020-21	ISBN 978-93-80788-95-1	Present Institution	शैलेजा प्रकाशन, कानपूर
3	Dr GANESH KULKARNI	Advances Library Services in the Modern ERA (Book)	----	----	----	2020-21	ISBN 978-81-945395-2-0	Present Institution	Current Publication,AGRA
4	Dr GANESH KULKARNI	Advances Library Science in the Digital World (Book)	----	----	----	2020-21	ISBN 978-81-945395-3-7	Present Institution	Current Publication,AGRA
5	Dr.SANDEEP JAGTAP	Physical Education And Sport (Book)	----		----	2020-21	ISBN: 978-93-89493-67-2	Present Institution	Prashant Publication
6	VIJAY PANDE	History Research Journal इतिहास संशोधन पत्रिका	----	39th Conference of Marathwada Itihas Parishad, Parli Vajinath, Vol 25	----	Apr-21	0976 – 5425	Present Institution	मराठवाडा इतिहास परिषद
7	VIJAY PANDE	History Research Journal इतिहास संशोधन पत्रिका	----	39th Conference of Marathwada Itihas Parishad, Parli Vajinath, Vol 26	----	2020-21	ISSN 0976-5425	Present Institution	मराठवाडा इतिहास परिषद

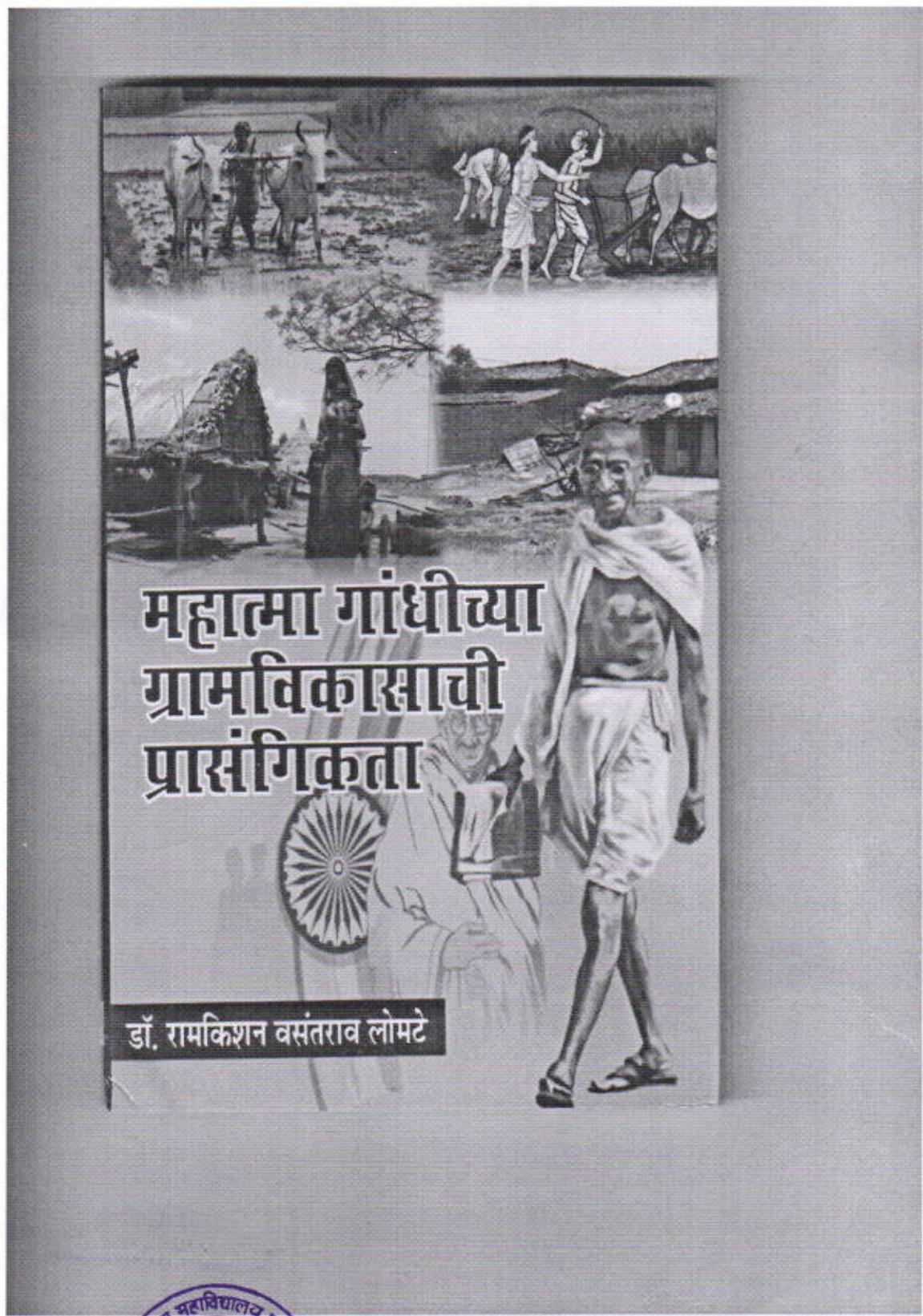

PRINCIPAL
 Shri Sant Sava Mali Gramin Mahavidyalaya
 Phulambri, Dist. Aurangabad.

CHAPTER IN BOOKS & PAPER IN CONFERENCE PROCEEDINGS									
8	Dr. PANDURANG KALYANKAR	-----	"कोरोना महामारीचा द्राक्ष उत्पादक शेतकऱ्यांवर झालेला परिणाम"	Post Covid -19 challenges and opportunities in Indian Economy (PCC & OIE)	National	2020-21	ISSN 2279 4089	Present Institution	Genius, Volume X , issue: I , Aug -Jan 2021- 22
9	Dr. PANDURANG KALYANKAR	-----	"कोविड - १९ चा ग्रामीण भागातील ई - बैंकिंग वापरावर झालेला परिणाम"	Impact of Covid-19 on Indian Economy	National	2020-21	ISSN 2349-638x	Present Institution	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
10	Prof. Dr. RAMKISHAN LOMTE	इंदिरा गांधी यांचे जीवन आणि कार्य-Chapter in Book	-----	-----	-----	2020-21	ISBN 978-93-85882-65-4	Present Institution	हर्षवर्धन प्रकाशन
11	Dr GANESH KULKARNI	-----	Analytical Study of Usefulness of Plagiarism in Academic Writing	Digital landscape Re-Invention and Re-engineering of Libraries.	International	2020-21	ISBN 978-81-8526-52-5	Present Institution	Indian Library Association
12	Dr. SURESH MUNDHE	-----	इक्कीसवीं सदी का उपन्यास साहित्य-Chapter in Book	साहित्य साधना डॉ. देविदास इंगळे गौरव ग्रंथ	-----	2020-21	ISBN 978-93-91913-00-7	Present Institution	अमन प्रकाशन, कानपूर
13	Dr.SANDEEP JAGTAP	-----	Comparison of Selected Health-Related Physical Fitness Variables between Rural and Urban area of Gym Practitioners	Literature, Culture and Journalism : A Contemporary Review	International	2020-21	ISSN-2277-7539	Present Institution	Excel Publication House, Aurangabad

PRINCIPAL
 Shri Sant Sava�a Mali Cramin Mahavidlaya
 Phulambri, Dist. Aurangabad.

2020-21
Ch. Book : 4

PRINCIPAL
Shri Sant Savitribai Phule Chhatrapati Shahu Vidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

महात्मा गांधीच्या ग्रामविकासाची प्रारंभिकता

लेखक

डॉ. रामकिशन वर्मनराव लोगटे

वान्या पश्चिमकेशस, कानपुर

कानपुर - 208021 (६९.)

PRINCIPAL
Shri Sant Savitri Mahavidyalaya
Phulamari, Dist. Aurangabad.

PRINCIPAL
Shri Sant Savitri Mahavidyalaya
Phulamari, Dist. Aurangabad.

न आर्थिक समस्येमुळे शेतकऱ्यांना
व औद्योगिकरणात अद्याडीवर
तीच्या अत्महत्वेत सुषदा आघाडीवर
सामान्य शेतकरी व ग्रामस्थ यांचे
। जाहेत, यांगील शतकात गावात
गावाडील अनेक समस्या राष्ट्रीय
झालेल्या आहेत.

ना करणे शक्य आहे पण त्याचे
व कवरणा-या लोकांना सुव्यवस्थित
साच्या विकासाकडे लक्ष देण्याची
। आज प्रासंगिक ठरतो कायी? या
शोधण्याची उत्सुकता व निःशासा
पाने ही कृती समोर आली आहे.
। परिपुर्ण असलेला मराठबाडा हा
न गावांच्या सद्यस्थितीच्या संदर्भात
गोष्याचा भी प्रयत्न केलेला आहे.
वर्वरी प्रभाले आहे. आज घारतातील
उपयुक्त आहे.

येकते आज विविध गावात आहेत.
वी झाली आहेत अशा गावातील
ईकत्यांना गावात विकासाचे कार्य
चा ग्रामविकासाचा आदशी समोर
सारख्या अनेक योजना राबविल्या
म्हणून महात्मा गांधीच्या ग्रामविकासाचा

एक विवेचन निश्चितच आवडेल.
ते प्रस्तुत पुस्तक अनेकांना प्रेरणदायी

डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे

अनुक्रमणिका

प्रकरण- पहिले	११
प्रस्तावना	
प्रकरण- दुसरे	१७
महात्मा गांधी-जीवन परिचय व विचारांवरील प्रभाव	
प्रकरण- तिसरे	४५
महात्मा गांधीचे ग्रामविकासाचे विचार	
प्रकरण- चौथे	९६
ग्रामजीवनाची सद्यःस्थिती	
प्रकरण- पाचवे	१११
महात्मा गांधीच्या ग्रामविकासाची प्रासंगिकता	

नवम दराक के हिंदी उपन्यासों में व्यक्त स्त्री परिव्र

डॉ. सुरेश माधवराव मुंदे

S
PRINCIPAL
Shri Sant Sava� Mali Gramin Mahavidya�
Phulambri, Dist. Aurangabad.

डॉ. सुरेश माधवराव मुंदे

- शिक्षा : एम.ए. (हिंदी), पीएच.डी., नेट, एम.फिल., बी.एड.
 अनुभव : 13 वर्ष अध्यापन
 प्रकाशन : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उवाच (मराठी से हिंदी अनुवाद)
 प्राचार्य डॉ. सर्जेराव ठोंबरे गौरवग्रंथ
 विभिन्न राष्ट्रीय-अंतर्राष्ट्रीय पत्र-पत्रिकाओं में लेख प्रकाशित
 पुरस्कार : पूर्वोत्तर हिंदी साहित्य अकादमी शिलांग (मेघालय) द्वारा हिंदी साहित्य में
 उल्लेखनीय योगदान के लिए वर्ष 2018 का 'डॉ. महाराज कृष्ण जैन स्मृति
 सम्मान' प्राप्त
 हिंदी साहित्य में उल्लेखनीय योगदान के लिए हिंदी साहित्य गंगा संस्थान
 जलगांव का वर्ष 2018 का अमृतादित्य साहित्य गौरव पुरस्कार प्राप्त
 लघुशोध : समकालीन सामाजिक सरोकार और 21वीं सदी का हिंदी सिनेमा
 लघुफिल्म : 1. हे वीर विवेकानंद
 2. थेंब पाण्याचा
 3. डॉ. माधवराव सोनटकके
 विशेष : सदस्य, हिंदी अध्ययन मंडल, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
 विश्वविद्यालय, औरंगाबाद।
 सदस्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय स्नातक परीक्षा
 (हिंदी) 48 (3) क (4)
 संप्रति : सहायक प्राच्यापक, हिंदी विभाग, श्री संत सावता मठी ग्रामीण महाविद्यालय,
 फुलंबी, जि. औरंगाबाद।
 ईमेल : sumundhe929@gmail.com

शैलजा प्रक्षण

57-पी, कुंज विहार-II, यशोदा नगर, कानपुर
 Mob.: 08765061708 • E-mail: shailajaprakashan@gmail.com

ISBN 978-93-80788-95-1

9 789380 788951 >

₹ 850.00

SHAILAJA PRAKASHAN
 57-P, KUNJ VIHAR-II, YASHODA NAGAR, KANPUR
 MOB: 08765061708 • E-MAIL: SHAILAJAPRakashan@gmail.com

प्रस्तुत पुस्तक विश्वविद्यालय अनुदान आयोग की प्रकाशन योजना के अन्तर्गत प्रदत्त वित्तीय सहायता से डॉ. बाबा साहेब आंबेडकर मराठवाड़ा विश्वविद्यालय द्वारा प्रकाशित की जा रही है जो 'नवम दशक के हिंदी उपन्यासों में व्यक्त स्त्री चरित्र' इस शोध विषय पर है।

ISBN : 978-93-80788-95-1

- पुस्तक : नवम दशक के हिंदी उपन्यासों में व्यक्त स्त्री चरित्र
- लेखक : डॉ. सुरेश माधवराव मुंडे
- प्रकाशक : शैलजा प्रकाशन
57 पी, कुंज विहार-II, यशोदा नगर, कानपुर-208011 (उ.प्र.)
मो. 8765061708, 9451022125
Email : shailjaprakashan@gmail.com
- संस्करण : प्रथम, 2020
- मूल्य : 850/- (आठ सौ पचास रुपये मात्र)
- शब्द-सज्जा : शिखा ग्राफिक्स, कानपुर
- मुद्रक : सार्थक प्रिंटर्स, कानपुर

गुरु जनों
को
सादर समर्पित

Sde
PRINCIPAL
Shri Savitri Gramin Mahavidyalaya
Phulwari, Dist. Alwar (Raj.)

अनुक्रमणिका

1. नवम दशक के हिन्दी उपन्यासों का युग परिवेश
2. नवम दशक के हिन्दी उपन्यासों में व्यक्त स्त्री का सामान्य परिचय
3. नवम दशक के हिन्दी उपन्यासों में व्यक्त स्त्री समस्याएँ
4. नवम दशक के हिन्दी उपन्यासों में व्यक्त उच्चवर्गीय नारी
5. नवम दशक के हिन्दी उपन्यासों में व्यक्त मध्यवर्गीय नारी
6. नवम दशक के हिन्दी उपन्यासों में व्यक्त निम्नवर्गीय नारी चित्रण
7. उपसंहार एवं निष्कर्ष
8. संदर्भ ग्रंथ सूची

Say
PRINCIPAL
 Shri Sant Savitri Vidya Bhawan
 Phulambri, Dist. Aurangabad.

Dr. Ganesh D. Kulkarni (Takarwankar) Is graduated from Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University,Aurangabad and hold, M.L.I.S Degree From Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. In the year 1998. He was Awarded Ph.D. In Library and Information Science in the year 2009. Is currently working Librarian Shri Sant Savitram Gramin Mahavidyalaya, Phulambri, Tq: Phulambri, Dist: Aurangabad (Maharashtra) since 2003. He has contributed many Articles and Research paper in Reputed International And national Journals and Conference Proceedings . He is the Life Member of Indian Library Association (ILA), Area of interest are Collection Development, and Library and Society. He is also working as a guest Lecture at Yewshwantrao Chavhan Open University, Nashik, for P.Lib & Inf.Sc and MLISc since 2003.

One book published, Collection Evaluation by Vikas Prakashani Kanpur, 2013 ISBN: 978-93-81317-80-5

Holding trying to take the profession a height of repute with his efforts.

Dr. Vaishali Khaparde Working as Professor and Head ,Dept of Library and Information Science , Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University ,Aurangabad (Maharashtra) India , and Management Council Member,Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University ,Aurangabad .She is Chairman, BOS Library and Information Science . She has total 23 years of teaching Experience for Post Graduation .She Has published more than 250 Research Papers in various National and International Journals, Presented 128 Papers in National as well as International Conferences, She has to her credit 12 Books.

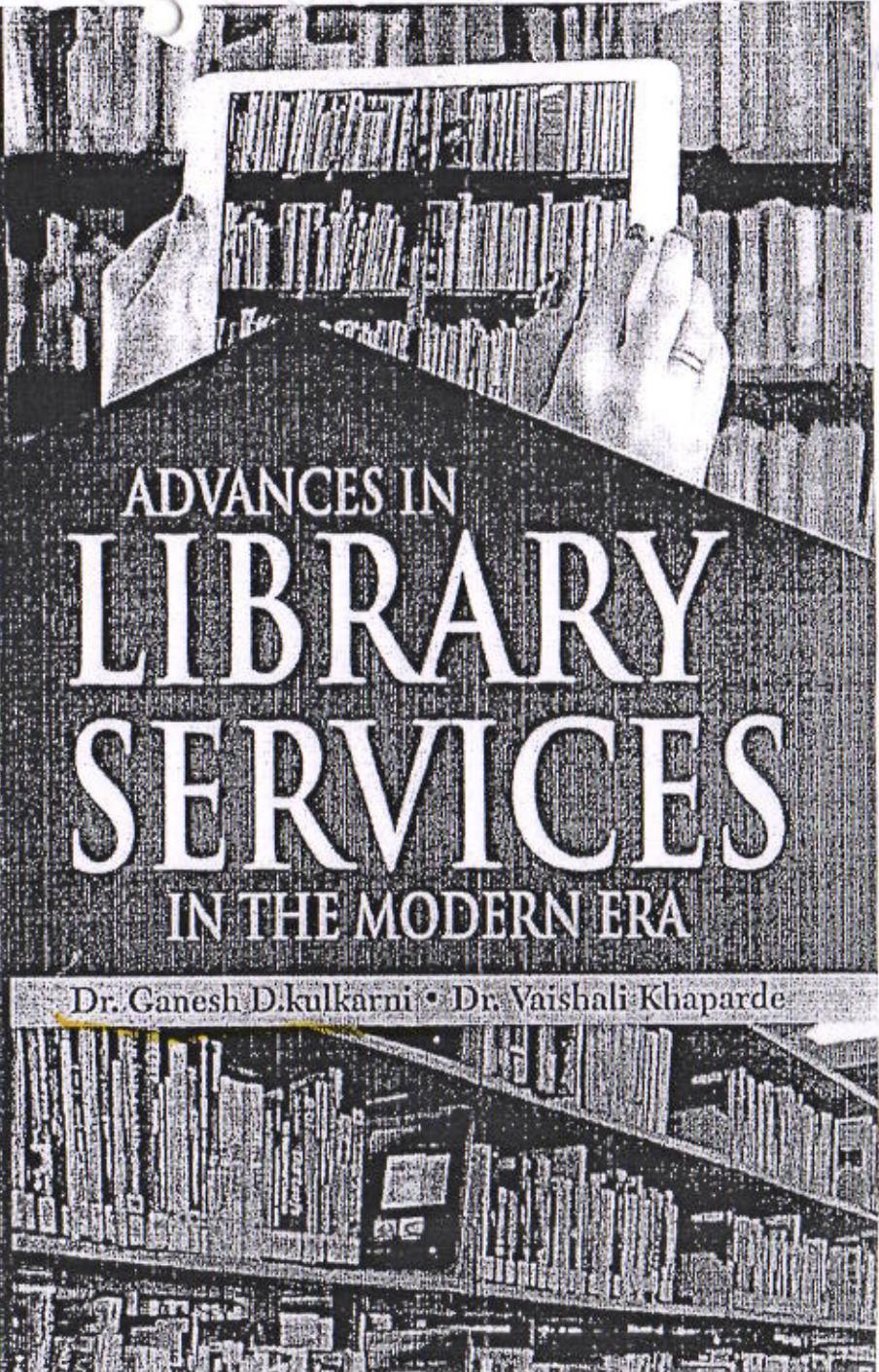
She has been honoured by the Research Professor Award for the year 2016-17 by Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. She has been honoured by the "International Gold Star Award "In 2011; she has also been honoured by national awards "Bhupal Jyoti Award" and "Best Citizens of India Award "In 2011. Kartikeya Mahila Puraskar by the Maharashtra State OBC Association 2012 and Dhammadiksha Puraskar by Maharashtra State Samraj Association 2012. She was the Course Coordinator of Five Refresher Courses in Library and Information Science as well as coordinator of Training programmes in Library Automation and Coordinator of the ICSSR, New Delhi sponsored Research Methodology course for Ph.D students. She is the Ph.D Guide and 03 students have registered and Eighteen students has been awarded Ph.D.degree. Two International Candidate from Yemen and Qauai are also working under her guidance. She has guided more than 80 students at MLISc and 68 students at M.Phil. Level. She is the Referee and also Editorial Board member of various Peer Reviewed National and International Journals published from UK and USA.

₹ 2500/-

ADVANCES IN LIBRARY SERVICES IN THE MODERN ERA

Dr. Ganesh D.Kulkarni • Dr. Vaishali Khaparde

First Edition, 2020

ISBN- 978-81-945395-2-0

© Publisher

All right reserved. No part of this publications may be reproduced in any form with out the written permission of publishers.

Price : 2500/-

Published By :

Current Publications

A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti EState, Shahganj Bodla Road,
AGRA-282010

Mob : 09457780387, 07017544862

E-mail : Currentpublications001@gmail.com

Leser Typesetting By :

Sunil Computer

AGRA-20

PREFACE

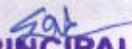
As a discipline, Library and Information seeks to create and structure a body of scientific knowledge related to the transfer of communication of information. It has both theoretical and practical components. This is the principle that has guided our selection of subject matter for the book & that has shaped our presentation of the chapters.

The book "Advances in Library Services in the Modern Era", presents an excellent collection of 63 articles on various facets of Library & Information Science Research. The articles highlights LIS research with up-to-date data and subject coverage. The contributors are eminent library & information science professionals. The articles included in this volume maintain a high academic standard.

No doubt this book will be an asset to library and information education and research at different levels. It is hoped that the library and information professionals would accept this valuable publication wholeheartedly.

Dr. Ganesh Kulkarni

Dr. Vaishali Khaparde

PRINCIPAL

Shri Sant Savitaa Maaee Gyaanpeeth
Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

Mr. Kokane P.P.

Librarian, Shri Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Newasa

Mrs. Madhuri Girish Kulkarni

Librarian

MGM's Medical College,
N-6,CIDCO,Aurangabad.

Mgmmccentrallibrary@gmail.com

Dhage Santosh

Ph.D. Research Student,
Department of LIS,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad
Librarian, College of Agriculture, Badlapur
sdhage03@gmail.com

Muley R.Y.

Ph.D. Research Student,
Department of LIS, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada,
University, Aurangabad

CONTENTS

Preface

List of Contributors

1. Role of information centers in teaching and learning
by access	1
Dr. K. Veeranjaneyulu	
2. Role of Librarian's In ICT	14
Dr. Deepak Kapade	
3. A Study of Agricultural E-Journals on UGC-Infonet
Digital Library Consortium	24
Mohammed Mudassir Ahmed	
4. Application of information management technology
for college librarian 22in 21 st century	36
I. P. Pawar	
5. Application of web 2.0 technology in library services	42
Khandare Sandip Bhikaji	
Dr. Sunwane Shashank S	
6. Application of web 2.0 tools in the college library
services	49
Prof. Rajendra S. Lawande	
7. Application of web 2.0 in academic libraries	55
Dr. Nilima Rajendra Bankar	
8. Benefits of using knowledge management & e-resources
management in university libraries	63
Khandare Jayshila kundlik	
Dr. Parvin Shaista	
9. Best practices in sant dnyaneshwar library, law college
osmanabad: a study	73
Dr. Madansing D. Golwal	

10. Changing role of library services and librarians in digital era	86	11. Digital libraries for the scientific development	171
Mrs. Sayyed S. N.		Dr. Anjali D. Kale	
11. Challenging role of library professionals in digital era	92	12. Digital library advantages and disadvantages	176
Mrs. Vandana Ambhore		Dr. G N Panchal	
12. Libraries in cloud computing environment	102	Dr. Sambhaji G. Patil	
Satish L Padme		13. Digital library an overview	183
13. Collection management & development in digital libraries	111	Tupe Kavita Narayanrao	
Dr. Devshete Rajkumar M.		14. Digital Library and Higher Education	192
Dr. Bharat R. Loklwar.		Mr. Dhavane Prafulla Manohar	
14. Total quality management (TQM) in libraries	116	15. Digital library initiatives in india: an overview	198
Dr. Chopkar Hemraj D.		Ranjana K. Jawanjal	
Mr. Gopnarayan Shilvant Ramesh		16. Digital library: role in education	207
15. Tool for social networking in academic libraries	125	Dr. Devshete Rajkumar M.	
Ku. Jaya W. Wagde		Dr. Bharat R. Lokalwar	
16. Digital resources and consortia approach in collection development	131	17. Digital preservation of information resources in academic libraries	214
Dr. Nandkishor R. Motewar		Dr. Sudesh N. Dongare	
17. Content management in digital libraries	141	18. "Innovative changes and practices in academic library system in the present era"	226
Manisha Nimraj Jadhav		Dr. Mrutyunjaya B. Kotur	
18. Continuing professional development for library professionals: An overview	149	19. Open source software for library and information centre management	233
Mr. Shirsat Arun K.		Dr. Nitin S. Satpute	
Dr. Khaparde Vaishali .S.		Dr. Pranali Pete	
Ms. Ranveer Vishakha Bhagwanrao		20. Role of library and information professionals in digital environment	244
19. Contribution of libraries in social development	156	Mr. Ashraf S Shah	
Dr. Hariprasad Bidwe		21. Shri Sant Savit Mr. ... Mahavidyalaya Phulembari, Dist. Aurangabad.	
20. Changing role of library services and librarians in digital era	165	Dr. Mrs. Shilpa Satish Waghchoure	
Mrs. Sayyed S. N.		22. Role of libraries in research	256
		Dr. Anjali Choure	

PRINCIPAL

*Shri Sant Savit Mr. ... Mahavidyalaya
Phulembari, Dist. Aurangabad.*

The book 'Advances in Library Science in the Digital World' presents an excellent collection of fifty two articles on various facets of Library and Information Studies. The articles highlights advancements in library and information profession with up-to-date data and subject coverage. The contributors, who are eminent library & Information science professionals, are from different parts of India. Efforts have been made to maintain high academic standards while compiling the articles.

This book will be an asset to library and information education and research at different levels. It is hoped that the library and information professionals would accept this valuable publication wholeheartedly.

Dr. Ganesh Kulkarni (Takarwankar) is graduated from Dr.Baba-sahib Ambedkar Marathwada University,Aurangabad and hold. MLIS Degree From Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. In the year 1998. He was Awarded Ph.D in Library and Information Science in the year 2009. Is currently working Librarian Shri Sant Sasta Mali Gramin Mahavidyalaya, Phulambri, Tq: Phulambri, Dist: Aurangabad (Maharashtra)since 2003. He has contributed many Articles and Research paper in Reputed International And national Journals and Conference Proceedings. He is the life Member of Indian Library Association (ILA). Area of interest are Collection Development, and Library and Society. He is also working as a guest Lecture at Yewhswantrao Chavhan Open University, Nashik, for B.Lib. & Inf Sci, and MLISc since 2003.

One book published, Collection Evaluation by Vikas Prakashan Kanpur, 2013 ISBN: 978-93-81317-84-3

He is trying to take the profession a height of repute with his efforts.

Dr. Vaishali Khaparde Working as Professor and Head - Dept of Library and Information Science , Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University ,Aurangabad (Maharashtra) India , and Management Council Member Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University ,Aurangabad . She is Chairman, BOS Library and Information Science . She has total 23 years of teaching Experience for Post Graduation . She Has published more than 250 Research Papers in various National and International Journals. Presented 128 Papers in National as well as International Conferences . She has to her credit 12 Books .

She has been honoured by the **Research Professor Award** for the year 2016-17 by Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. She has been honoured by the **"International Gold Star Award"** in 2011; she has also been honoured by national awards **"Bharat Jyoti Award"** and **"Best Citizens of India Award"** in 2011. **Kartabgar Mahila Puraskar** by the Maharashtra State OBC Association 2012 and **Dhammakantha Puraskar** by Maharashtra State Samrat Association 2012. She was the **Course Coordinator** of Five Refresher Courses in Library and Information Science as well as **coordinator** of Training programmes in Library Automation and **Coordinator of the ICSSR**, New Delhi sponsored Research Methodology course for Ph.D students. She is the Ph.D Guide and 08 students have registered and **Eighteen students has been awarded Ph.D.degree**. Two International Candidate from Yemen and Quait are also working under her guidance. She has guided more than 80 students at MLISc and 68 students at M.Phil. Level. She is the Referee and also Editorial Board member of various Peer Reviewed National and International journals published from UK and USA.

CURRENT PUBLICATIONS

A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail: ganesh_kulkarni_1998@gmail.com

₹ 2500/-

ISBN: 978-93-945395-3-7

Advances in Library Science in the Digital World

Ganesh kulkarni
Vaishali Khaparde

Advances in Library Science in the Digital World

Shri Sant Sasta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.
Ganesh kulkarni • Vaishali Khaparde

First Edition, 2020

ISBN- 978-81-945395-2-0

© Publisher

All right reserved. No part of this publications may be reproduced in any form with out the written permission of publishers.

Price : 2500/-

Published By :

Current Publications

A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti EState, Shahganj Bodla Road,
AGRA-282010
Mob : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

Leser Typesetting By :

Sunil Computer
AGRA-20

PREFACE

In modern era of digital information, and electronic technology, digital libraries offer a huge range of multimedia services. The amounts of Online databases and other digital sources of information are exploding the infrastructure for accessing materials which improve almost daily. In building the next generation of digital libraries, multimedia and artificial intelligence will play several important roles, hence the advance in librarianship.

The book "Advances in Library Science in the Digital World" presents an accomplished collection of (52) articles on various facets of Library and Information Studies. The articles highlight advancement in Library and Information field with the up-to-date data and subject coverage. The Contributors are prominent library and information science professionals, from different parts of India. The articles included in this books maintain a high academic standard.

The Editors would like to thanks all the contributors to this books for their willingness to draft their chapters and provide inputs in producing what we believe in and edited collection that provide real insights. No doubt this book will be beneficial to library and information educationa and research at different levels. It is hoped that the library and information professionals would accept this valuable publications whole heartedly.

PRINCIPAL
Shri Sant Savitram Akashvani Bhawan Library
Akhola, Dist. Agra, Uttar Pradesh

Dr. Ganesh Kulkarni
Dr. Vaishali Khaparde

Jige Pandharinath Sahebrao

Librarian,

Matsyodari College of Education, Jalna

Miss. Madhuri Sharad Suryawanshi

Research scholar

Department of Library and Information Science

Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Mr.Rajesh Gedam

Librarian

Jijamata Kala Mahavidyalaya, Darwha

Email: - rajgedam1@gmail.com

Dr. Dharam Kumar

Librarian, Aryabhatta College, (University of Delhi),

Benito Juarez Road, New Delhi – 110021

Ritu Rana

Semi Professional Asstt., Aryabhatta College, (University of Delhi),

Benito Juarez Road, New Delhi – 110021

Sachin Ashok Wani

Email : sachinwani192@gmail.com

SVKM'S NMIMS Mukesh Patel Technology Park,

Shirpur, Dist:Dhule (M.S.)

Ms. Khandale Deepjyoti N.

Research Student

Dept .of Library & Information Science

Dr. BabasahebAmbedkarMarathwada University,

Aurangabad. (MS) India

Email: awachardeep@gmail.com

CONTENTS

Preface

List of Contributors

1. Library and information services to distance education students	1
Mahesh G T	
Dr. Adithyakumari H.	
2. Library Automation – Need for College Accreditation	8
Shri.Sunil G Battise,	
Shri. D.T.Pise	
3. Library consortia: a concept	18
Dr. Bharat Ramesh Lokalwar	
4. Library and information networks in india	25
Mrs. Harpude Surekha Sunil	
5. Library automation: its services & advantages-disadvantages	33
Mr. Kadam S. V.	
Dr. Dahifale V. U.	
6. Literature audit of 'digital library': an overview	42
Gajanan P. Khiste	
Dr. Rahul K. Deshmukh	
Avinash P. Awate	
7. Managing human resources in digital library environment	56
Prof.Umesh J. Gawande	
8. Mapping of library & information science research on shodhganga	66
Vyas Jagdish R.	
Dr. Vikram Dahifale	

SJIO
PRINCIPAL

Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad

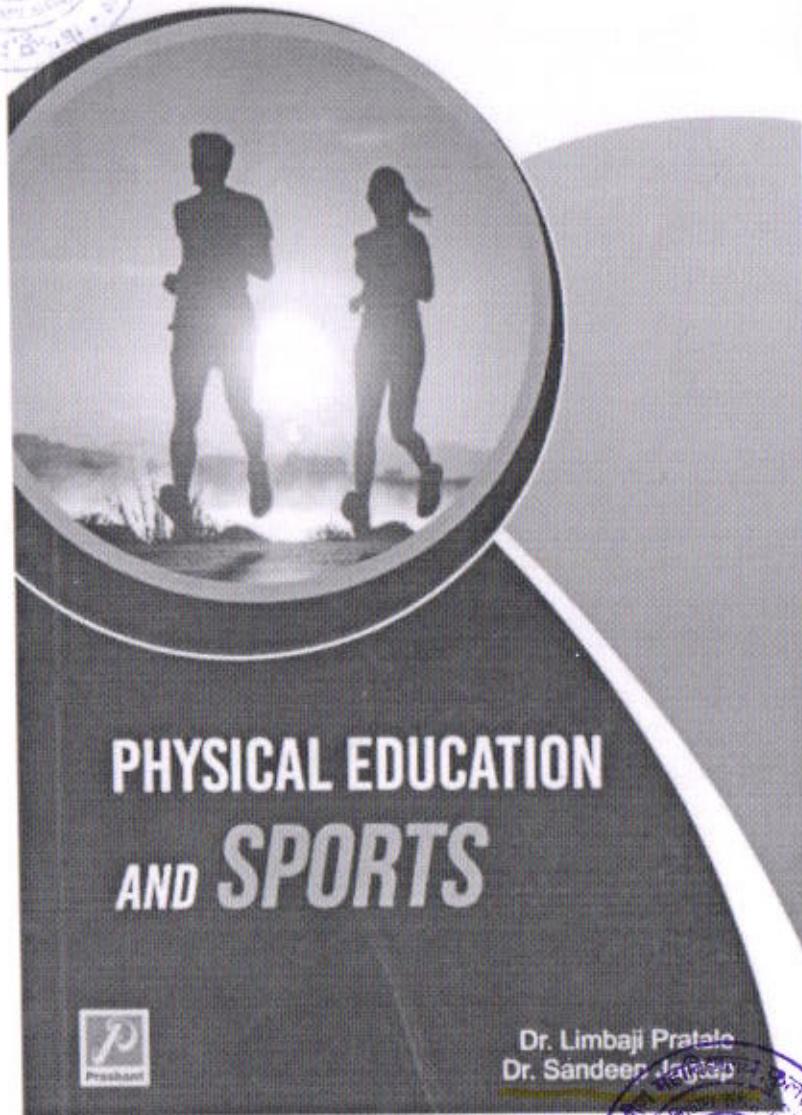
9. Mapping of publication productivity of 'public library'; a study	83	19. Open source software for library centre management and information	172
Dnyaneshwar B. Maske		Dr. Nitin S. Satpute	
Gajanan P. Khiste		Dr. Pranali Pete	
10. Modern library: cloud computing and its application in library services	96	20. Open source software for libraries	183
Ku. M. M. Mamilwar		Dr. Kantule Shamsunder Vasantrao	
11. Opportunities in digital library and its services	105	21. Open Source Software's for Library	195
Ku. M. M. Mamilwar		Mr. Kharjule Namdeo R.,	
12. Networking and resource sharing of libraries in india	111	22. E-resources and its utility for library in a present digital era	203
Gopnarayan Shilvant Ramesh		Dr. Prashant S. Thakare	
Dr Govind D Adhe		23. Refurbishment of libraries: an innovative application of services in libraries author	208
13. Open education resources: boon to learners	119	Manishkumar sumanbai patel,	
Savita N. Nayak		Mukundkumar chhaganlal patel	
14. Open source digital library software's	133	Dr. Kanakbala arvindbhai jani	
Anil Shahaji Phatak		24. Resource sharing library networking and consortia	218
Dr. Daya T. Patil		Dr.Pallavi Mundhe	
15. Open source software and libraries	145	Mr.Ganesh Sagre	
Mr.Sunil T. Bhosale		25. Role of libraries in research	226
16. Open source software for libraries: an overview	152	Rohini Giridhari Landge	
Mr. Ambhore Sagar Pandit		26. Role of academic libraries in research: an overview	234
Dr. Khaparde Vaishali		Ram G. Wajire	
Ms. Ranveer Vishakha Bhagwanrao		Sandip B. Khandare	
Open source software/tools for libraries	161	27. Role of information literacy in academic library	240
Jawale J.N		Mr. Mahesh S. Akulwar	
Open source software: an overview	166	Dr. Shashank S. Sonwane	
Pooja Prakash Kharat			
Dr. Vaishali S. Khaparde			

SHRI SANT SAVITA MALL GRAMIN SHAHVIDAYA
PHULAMBRI, DIST. AURANGABAD

S. S. M. S.
PRINCIPAL

Shri Sant Savita Mall Gramin Shahviday
Phulambri, Dist. Aurangabad

PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

Dr. Limbaji Pratap
Dr. Sandeep Jagtap

Dr. Limbaji Kavikram Pratap is Director of Physical Education, SPGM College, Shrigar, District Dhule (Maharashtra).

- He has completed M.P.Ed. Degree from Savitribai Phule Pune University, Pune. Awarded Ph.D. Degree in Faculty of Physical Education from KRCNM University, Jalgaon (MS) and also qualified SET Exam.
- He is having teaching experience of more than 12 years. He also recognized Ph.D. Guide from faculty of Physical Education, KRCNM University, Jalgaon (MS).
- He is also Joint Secretary of Indian Institute of Scientific Research and Analysis.
- He is qualified National Level Star 1 Boxing Referee. His Specialization is Boxing, Health & Fitness.
- Has Published 20 National Research Papers and 7 International Papers in referred journals.
- He has Participated & Presented Research Papers at University of Saint, Malabek, Amity University, Mauritius, Savarabhumi University, Bangkok, Thailand and Singapore. His research paper also awarded 'Best Paper' and Junior Scientist Research Award at National and International level.
- He is also participated National and All India Tournaments.

Dr. Sandeep Jagannath Jagtap is Director of Physical Education, Shri Sant Sava Mali Gramin Mahavidyalaya, Phulembari, District Aurangabad (Maharashtra).

- He has completed M.P.Ed. Degree from Dr. B.A.M.U. Aurangabad, M.Phil. Degree from Bhagat Singh University, Cuttack, Odisha, Awarded Ph.D. Degree in Faculty of Physical Education from J.T.U. Raghuram, and Dr. B.A.M.U., Aurangabad (MS).
- He is having teaching experience of more than 17 years. He also recognized Ph.D. Guide from faculty of Physical Education, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad (MS).
- He is also IROS (Board of Sports) Member at Dr. B.A.M.U., Aurangabad. Secretary of Indian Institute of Scientific Research and Analysis.
- He has published 5 books, so far number of research articles in referred journals on both National and international levels in his credit.
- He has Participated & Presented Research Papers at University of Saint, Malabek, Amity University of Higher Education, South Korea, Amity University, Mauritius, Savarabhumi University, Bangkok, Thailand, National University, Nepal. His research paper also awarded 'Best Paper' at International level.
- He is also participated 16 times International Karate and Boxing Tournaments.
- He is associated with Maharashtra Armature Boxing Association, Maharashtra Squash Association, Maharashtra Tennis Association, Indian Vito Dandie Association, Krida Bhawan, Maharashtra Tradition Association.

Price: Rs. 7.250

ISBN 978-93-86490-67-2

www.prashantpublications.com
prashantpublication.ja@gmail.com

PRINCIPAL
SOI

Shri Sant Sava Gramin Mahavidyalaya
Phulembari, Dist. Aurangabad.

प्रशांत प्रकाशन
Prashant Publications
JALGAON 425 001

PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

© Reserved

Prashant

Publisher | Printer:

Rangrao A.Patil (Prashant Publications)
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road,
Near Netaji Maratha College, Jalgaon 425 001.

Phone | Web | Email:

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Edition | ISBN | Price

January, 2021
978-93-89493-67-2
₹ 250

Cover Design | Typesetting
Prashant Publications

e-Books are available online at www.prashantpublications.com

Prashant Publications app for e-Books
kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (sans copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Author and Publishers.

10

PRINCIPAL
Shri Sant Sava Mall Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

PRASHANT PUBLICATIONS

SPECIMEN COPY

Contents

1. Physical Education.....	07
1.1 Meaning and Definition of Physical Education	
1.1.2	Definition of Physical Education
1.1.3	Direction
1.1.4	Learning Objectives
1.2 Need of Physical Education	
1.2.1	Importance of Physical Education
1.3 Modern Concepts of Physical Education	
1.3.1	Sport Training
1.3.1.2	Meaning of Sports Training
1.3.1.3	Definitions of Sports Training :
1.3.2	Physical Culture
1.3.3	Gymnastics
1.3.3.1	History of Gymnastics
1.3.3.2	Types of Gymnastics
1.3.4	Games and Sports
1.3.4.1	Importance of Sports and Games
1.4 Growth and Development	
1.4.1.1	Integrated Development of Personality
1.4.1.2	Physical Development
1.4.1.3	Social Development
1.4.2	Body Types
1.4.2.1	Facial Features
1.4.2.2	Skeletal Structure
1.4.2.3	Female Traits
1.4.2.4	Male Traits
1.4.2.5	Fat Distribution, Muscles and Tissues
1.4.2.6	Fat Distribution
1.5 First Aid	
1.5.1	Aim of First Aid
1.5.2	Aims of First Aid
1.5.3	Objectives of First Aid
1.5.4	Dealing with an Emergency
1.5.5	Resuscitation (Basic CPR)
1.5.6	Observe Responsiveness and Consciousness

V

PRINCIPAL
 Shri Sant Savitram Gramin Mahavidyalaya
 Phulambri, Dist. Aurangabad.

2. Physical Fitness	47
2.1.1 Meaning of Physical Fitness	
2.1.2 Definition of Physical Fitness	
2.2.1 Need of Physical Fitness	
2.2.2 Importance of Physical Fitness	
2.3 Components of Physical Fitness	
2.4.1 Warming up and cooling down	
2.4.2 Benefits of Warming Up	
2.4.3 Benefits of Cooling Down	
2.4.4 What go on If not doing appropriately CD	
2.5 Effects of Exercises on Various Body System	
3. Olympic Movement	62
3.1 Ancient Olympic Games	
3.2 Modern Olympic Games	
3.2.1 Dates and Locations of the Modern Olympics	
3.2.1.2 Dates and Locations of Winter Olympics	
3.3 Types of Olympic Games	
3.3.1 Summer Olympic Games	
3.3.2 Winter Olympic Games	
3.3.3 Para Olympic Games	
3.3.4 Youth Olympic Games	
3.4 Olympic Flags and Rings	
3.5 Olympic Medal Winners of India	
3.6 National Sports Awards	
3.6.1 Padma Shri Awards	
3.6.2 Dronacharya Awards	
3.6.3 Rajiv Gandhi Khel Ratna Award	
3.6.4 Arjuna Awards	
3.6.5 Tenzing Norgay National Adventure Award	
3.6.6 Maulana Abul Kalam Azad (MAKA) Trophy	
4. Practicals	164
AIU Affiliated Games	
4.1 Kabaddi & Volleyball	
4.1.1 History and Development	
4.1.2 Ground Measurements	
4.1.3 Standard Equipment's	
4.1.4 Fundamental Skills	
4.1.5 Important Tournaments	
• Multiple Choice Questions	204
• Bibliography	214

UGC Listed Journal

मराठवाडा इतिहास परिषद,
औरंगाबाद

(रज.नं.एफ८२०/दि.२६.०८.१९८२)

ISSN : 0976 - 5425

History Research Journal इतिहास संशोधन पत्रिका

Issue. - XXV April
अंक - पंचविंशीवा 2021

कार्यकारी संपादक
डॉ. सोमनाथ रोडे

: संपादकीय मंडळ :

डॉ. जाकेर पठाण	प्रा. विजय पांडे
डॉ. प्रभाकर मिरकड	डॉ. बबूबान मोरे
डॉ. विनोद बोरसे	डॉ. सुभाष बेंजलवार

या अंकात व्यक्त केलेली विचार-मते ही मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद अथवा संपादक किंवा संपादक मंडळ यांची अधिकृत मते नाहीत. त्यांच्याशी ते सहमत असतीलच असे नाही.

PRINCIPAL
 Shri Sant Savata Mali Gramin Mahavidyalaya
 Phulambri, Dist. Aurangabad.

26
UGC Care Listed Journal

History Research Journal

इतिहास संशोधन पत्रिका

Issue. - XXV April

अंक - पंचविंशती 2021

ISSN : 0976 - 5425

❖ प्रकाशक :

प्रा. विजय पांडे

सचिव, मराठवाडा इतिहास परिषद

श्री संत सावता माळी महाविद्यालय, फुलंब्री

जि. औरंगाबाद भ्रमणध्वनी - ९४२२७ २३२७७

❖ मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद

❖ संपर्क :

प्राचार्य डॉ. सोमनाथ रोडे

कार्यकारी संपादक

४- शारदानगर, अंबाजोगाई रोड, लातूर

फ़िन : ४१३ ५३१ फोन : ०२३८२- २२८०९०.

भ्रमणध्वनी : ९४२१४ ८३६११, ७५१७९ ८५६९०

❖ मुख्यपृष्ठ छायाचित्रे - डॉ. अनंत शिंदे

❖ मूल्य : रु. २००/-

पंचवार्षिक वर्गणी रु. १,०००/-

दशवार्षिक वर्गणी रु. २,०००/-

❖ प्रकाशन दि. २४ व २५ एप्रिल २०२१

❖ अक्षर जुलवणी व मुद्रक :

विद्याभारती प्रकाशन

गुजराती शाळेजवळ, मेन रोड,

लातूर- ४१३ ५१२

The publication of the MSS/ Journals/Proceedings- financially supported by the Indian Council of Historical Research and the responsibility for the facts, stated, options expressed and conclusion researched is entirely that of the author/ authors of the articles and the Indian Council of Historical Research accepts no responsibility for them.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शीर्षक
प्राचीन विभाग			
१.	डॉ. अरविंद सोनटके	१९	केदारेश्वर मंदिरावरील मोहिनी की काली : एक शोध
२.	डॉ. विजय सरडे	२३	मत्स्येन्द्रशिष्य चौरंगीनाथ
३.	Mr. Ravi Dinkar Khillare	२७	The Importance of Bhon Stupa an Overlook Buddhist Monument of Maharashtra in Ashokan Era
४.	डॉ. विनोद बाबूराव बोरसे	३२	प्राचीनातून नामशेषाकडे - विशेष संदर्भ, पितळखोरा लेणी क्र. ०४ समोरील शिल्प
५.	प्रा. संजय पाईकराव	३७	पैठण येथील बौद्ध पतंपरा : एक शोध
६.	डॉ. नारायण सूर्यवंशी	४०	शिरुर अनंतपाळ नगरातील चालुक्यकालीन शिवालये व शिल्पवैभव
७.	डॉ. नितीन बावळे, कु. मयुरी पुरजळकर	४८	प्राचीन आंतरराष्ट्रीय व्यापार केंद्र, तेर
८.	डॉ. गणेश काशीनाथ होनराव	५२	ऐतिहासिक साधनांमधून आलेला कापालिक संप्रदाय
९.	डॉ. कारभारी एस. वाघमारे	५६	“सम्राट अशोक का धम्म : एक अध्ययन”
१०.	श्री. समुद्रगुप्त पाटील	६५	गुजरातमधील पटान पटोला अद्भुत साड्यांचे माहात्म्य:
मध्ययुगीन विभाग			
१.	डॉ. शिवाजी वाघमोडे	६९	अध्यक्षीय भाषण
२.	डॉ. कामाजी डक	७५	छत्रपती संभाजी महाराज यांचा औरंगाबाद शहराशी आलेला संबंध
३.	डॉ. ओमशिवा लिंगाडे	८३	शिवकालीन न्यायदानातील फौजदारी गुन्ह्याचे संदर्भ
४.	डॉ. राजेंद्र गायकवाड	८९	हिंदुस्थानच्या राजकीय इतिहासाला कलाटणी देणारे पानिपत
५.	श्री. दिनेश रामनाथ कचकुरे, डॉ. कृष्णा मालकर	९४	छत्रपती शिवाजी महाराजांची साक्षरता

Marathwada Itihas Parishad - History Research Journal, Issue XXV / १५
UGC Listed Journal : ISSN : 0976 - 5425

PRINCIPAL
 Shri Sant Sava Mali Gramin Mahavidyala
 Phulambri, Dist. Akola, Maharashtra

६. श्री. प्रभाकर नारायण शिंदे	१०० (पर्यंती) परली वैजनाथ : एक आढावा
७. डॉ. लदाफ एस.के.	१०७ ऐतिहासिक लातूर जिल्हा
गोषवारा	
१. डॉ. बारहाते संजीवनी चंद्रशेखर	११३ शिवकालीन प्रशासनातील राष्ट्रमाता जिजाबाईचे योगदान
२. श्री. खरात कृष्ण पुंजाराम	११४ संत रविदास यांचे जातीअताच्या विचाराचे ऐतिहासिक विश्लेषण
३. श्री. मच्छिंद्र रूपचंद चौधरी	११५ परमहंस श्री ब्रह्मेंद्र स्वामी धावडशीकर यांचे मराठेशाहीतील राजकीय कार्य व योगदान
४. श्री. कृष्णा बबनराव काळे	११७ संत एकनाथ महाराजांचा सामाजिक दृष्टिकोन : एक अभ्यास
५. श्रीमती रेणुका प्रकाशराव होके	११९ कर्मयोगिनी अहिल्याबाई होळकर यांचे मराठा सत्तेच्या राज्यकारभारातील योगदान
आधुनिक विभाग	
१. श्री यादवराव कंदकूर्तीकर	१२३ निजाम राज्यातील श्री आंबेडकर भाग्याजी
२. Dr. Pravin V. Chavan	१२६ Mahatma Gandhi and Social Justice - A Critical Analysis
३. श्रीमती सुनीता सावरकर	१३० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अप्रकाशित पत्र
४. डॉ. अरुण दळवे	१३५ राजर्षि शाहू महाराज यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य
५. प्रा. धनराज वैजनाथ बंडे	१४२ किसान दलावरील छत्रपती शिवाजी महाराजांचा प्रभाव
६. डॉ. विठ्ठल व्यं. घुले	१४७ पौर्वात्यवाद एक ऐतिहासिक विश्लेषण
७. प्रा. सर्जेव बनसोडे	१५१ हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात माणिकचंद पहाडे यांचे योगदान
८. प्रा. रघुनाथ व्यंकटी घाडगे	१५७ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक विचार
९. डॉ. विजय पांडुरंगराव कुलकर्णी	१६१ 'अस्पृश्योदारक वि. दा. सावरकरांची उपेक्षा: इतिहासातील अन्वयार्थात्मक समस्या'
१०. डॉ. अतिश माधवराव कटम	१६७ समाजक्रांतिकारक : डॉ. पंजाबराव देशमुख
११. डॉ. सुभाष बेंजलवार	१७६ र. धो. कर्वे यांची समाजस्वास्थ्यासाठीची आरोग्यविषयक भूमिका

मराठवाडा इतिहास परिषद-इतिहास संशोधन पत्रिका, अंक पंचविसावा / १६
UGC Listed Journal : ISSN : 0976 - 5425

१२. डॉ. एच. एन. जमाले, प्रा. एस. एन. मिरे	१८० आधुनिक महाराष्ट्रातील कोल्हापूर प्रकरण
१३. डॉ. अंगद पवार	१८७ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलाविषयक धोरण : एक अभ्यास
१४. डॉ. काशीनाथ निवृत्तीराव चव्हाण	१९२ बीड जिल्ह्यातील सीमेवरील कॅम्प- विशेष संदर्भ अगळगाव
१५. डॉ. दामाजीवाले एम.डी.	१९६ हैदराबाद संस्थानातील १९४२ 'चलेजाव' आंदोलन व मराठवाडा
१६. डॉ. उत्तम सीताराम कन्हाळे	२०१ 'नांदेड जिल्ह्याच्या शेतकरी चलवळीतील शेतकरी महिला आघाडीचे कार्य' (इ. स. १९८६-२००५)

संकीर्ण

१. म.इ.प. - अधिवेशने दृष्टिक्षेपात	२०५
२. म.इ.प. - आजीव सभासद यादी	२१०
३. म.इ.प. - संशोधन पत्रिका स्थायी सभासद यादी	२१८
४. म.इ.प. - उत्कृष्ट शोध निबंध- पारितोषिक विजेते	२२२-२३

‘इतिहासातून आपण प्रेरणा घ्याव्यात, धडा घ्यावा; पण इतिहासाची
मोडतोड करत बसू नये. धर्म-वंश यावर आधारित इतिहासाची मांडणी
करण्याचा सोस धरू नये.’

-संजय आवटे

‘शब्द आणि विचारांची ओळख, माणसांची ओळख, व्यवहाराची
ओळख, निसर्गाची ओळख आणि आत्मसामर्थ्याची ओळख म्हणजे
खरे शिक्षण होय.’

-प्रा. डॉ. द. ता. भोसले

मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद

History Research Journal

Issue - XXVI

इतिहास संशोधन पत्रिका

अंक सव्वीसावा

कार्यकारी संपादक
डॉ. सोमनाथ रोडे

SOLO
PRINCIPAL
Shri Sant Savitram Gramin Mahavidyalaya
Aurangabad, Maharashtra, India

प्रा. विजय पांडे

UGC Care Listed Journal

मराठवाडा इतिहास परिषद,
औरंगाबाद

(रजि.नं. एफ ८२०/ दि.२६.०८.१९८२)

ISSN : 0976 - 5425

History Research Journal
इतिहास संशोधन पत्रिका

Issue. - XXVI November

अंक - सव्वीस 2021

कार्यकारी संपादक
डॉ. सोमनाथ रोडे

: संपादकीय मंडळ :

डॉ. जाकेर पठाण	प्रा. विजय पांडे
डॉ. प्रभाकर मिरकडे	डॉ. बबूगान मोरे
डॉ. विनोद बोरसे	डॉ. सुभाष बेंजलवार

या अंकात व्यक्त केलेली विचार-मते ही मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद अथवा संपादक किंवा संपादक मंडळ यांची अधिकृत मते नाहीत. त्यांच्याशी ते सहमत असतीलच असे नाही.

GOV
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.
Date: 26/08/2021
Serial No: 145

10-460

अनुक्रमणिका

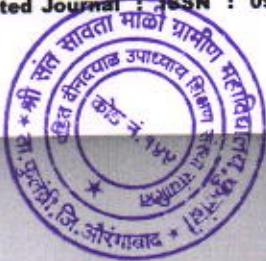
अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शीर्षक
आधुनिक विभाग			
१.	प्रा. सोमनाथ व्यंकटी घाडगे	१८	विनायक दासोदर सायरकर यांचे विचार व कार्य
२.	श्री. सुरेश महादेव मांदळे	२४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बौद्ध धर्म
३.	Shri. Abhitodhan Baburao Kamble	३२	Nation and Nationalism in Colonial Western India : Role of B.G. Tilak, 1881-1920
४.	डॉ. सदाशिव बाळकृष्ण दंडे	४१	निजाम मीर उस्मान अलीखानची हिंदूविषयक सकारात्मक भूमिका
५.	डॉ. सचिन उत्तमराव हंचाटे	४५	प्लासीची लढाई व ब्रिटिश सत्तेचे बीजारोपण : एक दृष्टिक्षेप
६.	डॉ. विजयकुमार बाबाराव मेकेवाड	५४	ब्रिटिश इंस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना : एक दृष्टिक्षेप
७.	श्री. गौतम व्यंकटी घाडगे	६३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य
८.	डॉ. एस. डी. सावंत	७३	महात्मा गांधी - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा (विशेष संदर्भ - पुणे करार)
९.	डॉ. युलिसिस एकनाथ भालेराव	८१	ऐतिहासिक माणगाव परिषद आणि नाना रामचंद्र कांबळे (नाना मास्तर)
१०.	डॉ. आर. एस. पारवे	८६	अण्णा भाऊ साटे - फुले, आंबेडकरवादी समाजसुधारक
गोषवारा			
१.	श्री. संदीप शिवाजीराव शिंदे	९४	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार
२.	डॉ. बाबासाहेब शेप	९६	लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांची राजकीय कारकीर्द : एक अभ्यास

Marathwada Itihas Parishad - History Research Journal, Issue
XXVI / १२
UGC Care Listed Journal : ISSN : 0976 - 5425

xxvi / १२

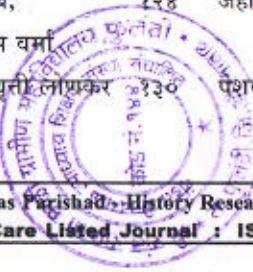
Sant
PRINCIPAL

Shri Sant Savta Mall Gramin Mahavidyala
Phulambri, Dist. Aurangabad.

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शीर्षक
३.	डॉ. आर. व्ही. गंगणे	१८	काशमीर प्रश्न - ऐतिहासिक दृष्टिकोण
४.	डॉ. अनंत नामदेवराव शिंदे	१००	उदागीरभूषण - इतिहास अभ्यासक डॉ. शिवाजी सगर - एक अभ्यास
५.	डॉ. नरेंद्र बाळासाहेब देशमुख	१०१	यशवंतराव चव्हाण व प्रशासन
६.	डॉ. शामसुंदर दिनकर रत्नपारस्करी	१०२	हैद्राबाद राज्यातील सरफ-ए-खास व्यवस्था
७.	डॉ. आर. पी. पवार	१०३	भारतीय लोकशाहीमध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरूचे योगदान
८.	डॉ. विलास तवरे	१०४	डॉ. देवेसिंग चौहान यांच्या प्राचीन इतिहास संशोधन व लेखनाची वैशिष्ट्ये
९.	Shri. Keshav Kundalikrao Uble	१०५	Why Suicidal Tendency of Farmers Increased in Marathwada Region of Maharashtra?
१०.	प्रा. महेंद्र पद्माकरराव देशपांडे	१०६	डॉ. बाळासाहेब आंबेडकरांची स्त्री उत्तरी- संघंधीची भूमिका
मध्युगीन विभाग			
१.	डॉ. शिवाजी वाघमोडे	१०९	डॉ. रघुबीरसिंह यांच्या इतिहासलेखन कार्याचा परिचय : मराठा इतिहासाच्या विरोध संदर्भात
२.	श्रीमती दीपिका हिंमत पवार	१२०	मुक्तावाडीच्या वाह्यमयीन साहित्यातून प्रतिबिंधित होणारे आध्यात्मिक स्त्रीजीवन
३.	डॉ. व्ही. बी. लांब, प्रा. कीर्ति विकास वर्मा	१२४	जहांगीरकालीन मोगल चित्रकला
४.	श्रीमती सिधू निवृती लोपकर	१३०	पेशवेकालीन स्त्रीजीवन

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शीर्षक
गोषवारा			
१.	Dr. Ajiaz M. Shaikh & Dr. Abdullah Chaoush	१३५	Role of Sufi's and Marathi Muslim Sants to Promote Universal Brotherhood and Humanitarianism
२.	श्री. योगेश ज्ञानेश्वर शिंदे व डॉ. सुलभा मुरलीधर	१३६	शहा ताहीर आणि बुरहान निजामशहा संबंध
३.	श्री. किशोर भीमराव भट्रे	१३८	निजामकालीन मराठवाड्यातील जंगल सत्याग्रह
४.	डॉ. रवि सुमाष सातभाई	१४०	मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील मुस्लिम शासकांचे धार्मिक धोरण : काही झम
५.	डॉ. गोपालसिंह बच्चिरे	१४२	वर्णव्यवस्था और शूद्रों का उद्भव
प्राचीन विभाग			
गोषवारा			
३.	Shri. Rahul Maurya	१४५	Buddhist Remains at Deogarh, District : Lalitpur, Uttar Pradesh : An Analytical Study
२.	डॉ. शीला कमलाकर स्वामी	१४६	सोनारी येथील काळ भैरवनाथ मंदिर
"Where disputed history is concerned, there is no place for tactics. The verdict must be sought solely in a scientific examination of the facts and documents."			
- Louis Althusser			
PRINCIPAL			
Shri Sant Savita Mall Gramin Mahavidya Phulambdi Dist. Aurangabad			
Marathwada Itihas Parishad - History Research Journal, Issue XXVI / १५ UGC Care Listed Journal : ISSN : 0976 - 5425			

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - X

Issue - I

August - January - 2021-22

MARATHI PART - III / HINDI

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.631

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

Sant
PRINCIPAL

Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

33

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal “**GENIUS**”. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - Impact Factor - 6.631 (www.sjifactor.com)

Sant Savla Mali Gramin M.U.
PRINCIPAL
Shri Sant Savla Mali Gramin M.U.
Phulambri, Dist. Aurangabad.

MESSAGE

Principal Message

It is one of the premier colleges established to impart & provide in the field of higher education for the deserving candidates and prove to be a milestone on the part of progress. The college is affiliated with North Maharashtra University, Jalgaon and it is recognized by the University Grants Commission (UGC) under sections 2(f) & 12(B) under Act, 1956 and also International Organization for Standardization (ISO) Certified. It is accredited by National Assessment and Accreditation Council (NAAC) with a "B+" Grade. The college aims to give the directions & motion to the students to achieve success in whole life. It is a co-educational private Institute, providing a regular course in which is located in the rural part of Jalgaon played a pioneering role in the field of higher education. The college had received many awards and accolades at a city, state and national level for their educational advancements also received a number of achievements awards in the field of sports and curricular activities under KBC-North Maharashtra University, Jalgaon. The college offers three years of undergraduate courses and two years of postgraduate courses in Arts, Commerce, and Science streams with various specializations under North Maharashtra University, Jalgaon. It also offers Postgraduate Diploma, Ph.D. & Add-On Certificate course. Our college organized a number of online activities in the wake of the Corona epidemic. Students and researcher beneficial programs are being conducted in it. The E-conference presented is one of them.

I would like to congratulate the Department of Economics for organizing the National E-Conference scheduled for August 07, 2021, in Chalisgaon, INDIA, with the theme "post covid-19 challenges and opportunities in Indian Economy (PCC&OIE)" and Also, I would like to thank all the authors, volunteers, and persons who directly or indirectly contributed to the conference. Without their cooperation and full support, this conference would not have been possible. Once again warm welcome and best wishes to all of you

Dr. Milind V. Bildikar
Principal,
Chairman of Conference

SANT SAVITA MALI GRAMIN MAHAVIDYALAYA
Shri Sant Savita Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulembri, Dist. Aurangabad

MESSAGE

Vice Principal & Coordinator IQAC Message

It is my great pleasure to present the proceedings of the National Conference on "Post Covid-19 Challenges and Opportunities in Indian Economy (PCC&OIE)" at the Department of Economics, Chalisgaon Education Society's, B.P. Arts, S.M.A. Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon. We all know the COVID-19 crisis has affected societies and economies around the globe and will permanently reshape our world as it continues to unfold. While the fallout from the crisis is both amplifying familiar risks and creating new ones, change at this scale also creates new openings for managing systemic challenges, and ways to build back better. So, we decided to take conference virtually. We were honored to have Hon'ble Dr. M. B. Patil, Chairman, Senior College Committee, Chalisgaon Education Society's, Chalisgaon, as the President of this conference. The Guest of Honor Dr. Prasanna Khadkikar, Associate Professor & Head of Dept Commerce, Vivek Vardhani college, Hyderabad as the Key Note Speaker on this special occasion. We have received 175 research papers and after review 160 papers were accepted. These 160 papers were presented in 20 categories of 04 oral sessions. PCC&OIEs-2021 covered four major areas of Economics and commerce which are directly linked to many socially useful research areas. As the convener of the conference, I extend my gratitude to Dr. Santosh Nagnath Kadam, Head research center for Economics, Solapur (Invited talk), Dr. Jitendra Talware (Session Chairman for track-I), Dr. Aurn Patil (Session Chairman for Track-II), Dr. Manoj Gaikwad (Session Chairman for track-III), Dr. R.P. Patil (Session Chairman for track-IV) and Prof. Amol Pagar, Shiv Jagruti College Latur. I would like to thank the all the authors, participant technical committee, local organizing committee, volunteers, and the staff members of the B.P. Arts, S.M.A. Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon.

Dr. Ajay V. Kate

Vice Principal & Coordinator IQAC
Convener of Conference

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेखा आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	Covid - १९ काळातील शेती क्षेत्राचे योगदान डॉ. अजय वासुदेव काटे	१-६
२	कोरोना काळातील भारताच्या बेरोजगारी दराचे अध्ययन प्रा. अंकुश रणजीत जाधव	७-११
३	कोरोना काळ आणि शैक्षणिक क्षेत्र प्रा. शशिकांत दिवाण भामरे भाविका सुपद्म पाटील	१२-१८
४	Covid - १९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम आणि सरकारी उपाययोजना प्रा. दीपक भगवान पाटील	१९-२३
५	Covid - १९ नंतरचा भारत : एक उभरती अर्थव्यवस्था प्रभाकर वसंत पगार	२४-३१
६	कोविड - १९ काळातील बँक क्षेत्राचे आर्थिक व्यवहारांचे सूक्ष्म अध्ययन प्रा. शशिकांत दिवाण भामरे	३२-३७
७	कोविड - १९ चा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परिणाम प्रा. डॉ. बिराजदार श्रीमंत महादेव	३८-४२
८	पाश्चिमात्य साहित्यातून कोकणातील बंदरे डॉ. विलास आत्माराम देऊलकर	४३-४६
९	कोविड - १९ चा कलाक्षेत्रावर झालेला परिणाम प्रा. संगीता के. पवार	४७-४९
१०	कोविड - १९ आणि भारतीय परस्राष्ट्र धोरण प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	५०-५३
११	सहकारी बँक व्यवसाय आणि कोविड - १९ प्रा. के. एस. तिडके	५४-५९
१२	कोरोना आणि भारतीय शेती : वास्तव आणि उपाययोजना डॉ. अमोल गोवर्धन सोनवले डॉ. बंदू जयसिंग कदम	६०-६५

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	कोरोना-कृषी संशोधन आणि शाश्वत पर्यावरण प्रा. डॉ. प्रशांत यशवंत फडणीस	६६-६८
१४	कोरोना : आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम डॉ. सुरेखा गायकवाड	६९-७३
१५	कोविड-१९ च्या परिस्थितीत भारताच्या विकास दरात होणाऱ्या बदलाचा अभ्यास प्रा. श्रीमती शेवाळे वर्षा राजेंद्र	७४-७५
१६	कोविड-१९ नंतरच्या भारतातील रेशीम शेतीच्या स्थितीचे विश्लेषण एक अभ्यास वर्षा दामोधर शिंदे	७६-७९
१७	प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजना आणि ग्रामीण विकास आढळावा भिंगारदेव विष्णु प्रल्हाद	८०-८४
१८	नवीन कृषी कायदे आणि शेतकरी व सध्यास्थिति अशोकराव नारसिंगराव चित्ते	८५-९४
१९	कोविड-१९ चा भारतीय कृषिक्षेत्रावर झालेला परिणाम अमोल खंडागळे डॉ. सुनिल गोरडे	९५-९९
२०	कोरोना नंतरची कलाव्यवस्था विनोद नानाजी चक्राण	१००-१०४
२१	कोविड-१९ चे भारतीय कृषीवरील परिणाम, आव्हाने आणि संधी प्रा. डॉ. नारोश मो. सूर्यवंशी	१०५-१०९
२२	<u>कोरोना महामारीचा द्राक्ष उत्पादक शेतकऱ्यांवर झालेला परिणाम</u> <u>प्रा. डॉ. कल्याणकर पी. एम.</u> सागर बाळासाहेब भंडारे	११०-११६
२३	कोरोनाचा ग्रंथालयावर झालेला परिणाम मधुबाला गंगाधर हुडगे	११७-११९

२२. कोरोना महामारीचा द्राक्ष उत्पादक शेतकऱ्यांवर झालेला परिणाम

प्रा. डॉ. कल्याणकर पी. एम.

अर्थशास्त्र विभाग, श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री, ता. फुलंब्री, जि. औरंगाबाद,

सागर बालासाहेब भंडारे

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, कर्मवीर काकासाहेब वाघ कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय पिंपळगाव
बसवंत, ता. निफाड, जि. नाशिक.

प्रस्तावना

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारतातील सुमारे 67 प्रतिशत लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. ग्रामीण भागातील मुख्य व्यवसाय शेती आहे. एकूण उत्पादक लोकसंख्येपैकी 30 टक्के शेतकरी शेतीवर काम करतात तर 26 टक्के शेतकरी शेतमजूर आहेत. म्हणजे एकूण लोकसंख्येच्या 56 प्रतिशत लोकसंख्या ही उपजीविकेसाठी शेतीवर अवलंबून आहे. भारतातील 33 प्रतिशत लोकसंख्या शहरात राहत असली तरी त्यातील पुष्कळ लोकांची उपजीविका अप्रत्यक्षरीत्या शेतीवरच अवलंबून आहे. प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष विचार करता आज देशाच्या राष्ट्रीय उत्पादनात शेतीचा हिस्सा 14% आढळतो. थोडक्यात शेती हा अर्थव्यवस्थेचा आत्मा आहे. शेती क्षेत्रात मूलभूत सुधारणा व आमुलाग बदल करणे आवश्यक आहेत.

सन 2019 मध्ये चीन च्या युहान शहरात आढळलेल्या कोवीड-19 या विषाणू मुळे संपूर्ण जग हादरून गेले आहे. कोणत्याही देशाची अर्थव्यवस्था अशी नाही की ती या महामारीने प्रभावीत झाली नाही. ना अर्थव्यवस्थेचे कोणतेही क्षेत्र असे नाही की ते, प्रभावीत झाले नाही. भारतात मार्च 2020 पासून कोवीड-19 म्हणजेच कोरोनाचा प्रादुर्भाव जाणवू लागला. विषाणूची साखळी तोडण्यासाठी तसेच कोरोना महामारीचा प्रसार रोखण्यासाठी केंद्र सरकारने 24 मार्च 2020 पासून देशात लोंकडाऊन घोषीत केले आणि भारताचे शेतक्क्षेत्र प्रभावीत झाले. नाशिक जिल्ह्यातील द्राक्ष शेतीचा यात समावेश आहे. कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीचा विचार करता प्रस्तुत अध्ययनात महाराष्ट्र राज्यातील नाशिक जिल्ह्यातील कोरोना महामारीचा द्राक्ष उत्पादक शेतकर्यांवर झालेल्या परिणामाचे अध्ययन करण्यात करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

द्राक्ष पंढरी म्हणून ओळखलेल्या जाणार्या नाशिक जिल्ह्यातील द्राक्ष उत्पादकांचे कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भावामुळे चांगलेच नुकसान झाले आहे. कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भावाचा थेट परिणाम द्राक्ष निर्यातीवर होत आहे. निर्यातक्षम द्राक्षांची देशांतर्गत विक्री करून मिळणार्या पैशातून उत्पादन खर्चही निघणे कठीण झाले आहे. त्यामुळे शेतकर्यांच्या उत्पादन आणि उत्पादन क्षमतेवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. द्राक्ष काढणीच्या कालावधीत शेतकर्यांच्या शेतात इतर भागातील मजूर सुधा कामावर लावले जातात त्याची

मजूरी देऊन उत्पादीत मालाला मागणी निर्माण न झाल्याने शेतकरी दृष्टचक्रात अडकला आहे. नैसर्गिक संकटाचा नियमीत सामवा करणार्या शेतकर्यांना आता विषाणूजन्य स्पर्धाना तोंड यावे लागत आहे. कोरोना संसर्ग रोखण्यासाठी लावण्यात आलेले लॉकडाऊन यामुळे बंद झालेल्या बाजारपेठा यामुळे शेतकर्यांच्या मालाला देशांतर्गत मागणी सुधा कमी झाली यातूनच द्राक्ष उत्पादकांच्या आर्थिक स्थितीवर कोणते परिणाम घडून आलेले याचे अध्ययन करण्याच्या अनुषंगाने प्रस्तुत संशोधन महत्वाचे वाटते.

महाराष्ट्र राज्यासाठी सन 2019-20 ते 2021-22 हे वर्ष नैसर्गिकदृष्ट्या सुधा हानीकारक ठरले. कोरोना विषाणू बरोबर नैसर्गिक संकटे यामुळे द्राक्ष उत्पादक शेतकरी हवालदील झाले आहेत. महाराष्ट्राच्या समुद्र किनार्याला तडाखा देणार्या ओखी आणि निसर्ग वाढळाच्या प्रभावामुळे नाशिक जिल्ह्यात परिसरात शेतकर्यांना आर्थिक नुकसान सहन करावे लागले आहे. त्याचा परिणाम त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीवर झाला आहे. या परिणामांचे अध्ययन करण्याच्या अनुषंगाने प्रस्तुत विषय संशोधनासाठी विवडला आहे.

संशोधन समस्या विधान

कोरोना महामारीमुळे द्राक्ष उत्पादक शेतकर्यांवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

1. नाशिक जिल्ह्यातील द्राक्ष लागवड क्षेत्राचा अभ्यास करणे.
2. कोरोना महामारीचा द्राक्षांच्या निर्यातीवर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
3. कोरोना महामारीमुळे द्राक्ष उत्पादकांना विपनणासाठी कराऱ्या लागणार्या बदलाचा अभ्यास करणे.
4. कोरोना महामारीमुळे द्राक्षउत्पादक शेतकर्यांच्या उत्पन्नावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
5. महामारीच्या कालावधीत सरकारने द्राक्ष उत्पादकांसाठी केलेल्या उपायांचे मूल्यमापन करणे.

संशोधनाची गृहितकृत्ये

1. कोरोना महामारीमुळे नाशिक जिल्ह्यातील द्राक्षाची निर्यातीचे प्रमाण कमी झाले आहे.
2. कोरोना महामारीमुळे द्राक्ष उत्पादक शेतकर्यांच्या आर्थिक स्थितीत घसरण झाली आहे.
3. कोरोना महामारीमुळे नाशिक जिल्ह्यातील द्राक्षांच्या बागात काग करणार्या मजुरांच्या रोजगारावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिवंधामध्ये माहिती संकलनासाठी विविध मासिके, संदर्भ पुस्तके व सांकेतिक स्थळे इत्यादीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Impact of Covid-19 on Indian Economy (NCICIE-2021)

(Special Issue No.97)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. Sanjay K.Tupe

Principal

Kalikadevi Art's Commerce and Science College,
Shirur (Kasar) Tq. Shirur (Kasar) Dist. Beed

Guest Editor

Dr. Dnyaneshwar A.Yewale

Head Dept. Of Commerce

Dr.Pandit M.Mule

Head Dept.of Economics

Co-Editor

Dr.Ganesh S. Adgaonkar

IQAC Coordinator , Dept.of Commerce

Dr.Dhammpal N. Ghambre

Dept.of Commerce

Sat

PRINCIPAL

Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya /
Phulambri, Dist. Aurangabad.

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.97

14th Aug. 2021

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Vilas S. Epper	Impact Of Covid-19 On Indian Economy	1
2.	Dr. Ankush B. Jadhav	Impact of COVID-19 on Indian Banking Sector- A Review	4
3.	Dr. Rajesh Bhausaheb Lahane	Impact of Covid-19 on Agriculture with Special Reference to Grapes	7
4.	Dr. Ishwarsingh Lakhichand Chhanwal Mr. Kishor Kantarao Dakhane	Study of Influencing Factors on Students Buying Behaviour Towards Purchase of Laptop in Mumbai University During Covid-19 Pandemic	13
5.	Dr. Suhas Ganpat Gopane	Covid-19 Impact on Micro, Small & Medium Enterprises (MSME)	19
6.	Dr. Rajendra L. Kable	Impact of COVID-19 on Indian Education	22
7.	Dr. Wangujare S. A.	Study of the Problems of Frontline Health Care Workers in The Covid-19	27
8.	Dr. Aute P. N.	The Impact of Covid-19 On Banking Sector	29
9.	Dr. Korde Rajabahu Chhaganrao	Impact of Covid-19 on Social and Cultural Changes	31
10.	Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar	Enactment Process of Public Health Facilities in India During Covid 19 And Public Response	35
11.	Dr. Prof. Jawale Dnyaneshwar Vinayakrao	The Impact of Covid-19 on Banking Sector	39
12.	Dr. Memon Ubed	A Study on The Growth of E-Commerce During Covid-19	44
13.	Mr. Sohel Memon	Covid 19 and It's Impact on Indian Economy	47
14.	Dr. Rajesh Lahane Ms. Revati Ramrao Rautrao	Covid-19: Life Versus Lively Hood	51
15.	Dr. Chavan Ashok Daulatrao	Impact of The Covid-19 on The Indian Economy	54
16.	Mr. Dnyaneshwar Ankushrao Yewale	The Impact of Covid-19 On Travel & Tourism Industry in India	58
	Rhosale Gahininhath Shivali	The Impact of Corona (Covid-19) on the Social Life and Routine Affairs	61

18.	Dr.Sunil Ashurba Mutkule	COVID 19 and Role of Academic Libraries	63
19.	Kishor R. Lokhande Dr. Vilas S. Epper	Impact of Covid-19 on Agricultural Sector in Marathwada, Maharashtra	69
20.	Dr. Dhammpal Nivarattirao Ghumbre	Impact of COVID – 19 Pandemic on Real Estate and Construction	73
21.	Smt. Anjukumari K. Goswami	Impact of COVID 19 on Indian Stock Market	76
22.	Magdi Gamil Abdo Othman Al-Selwi Dr. Gande S.V.	Consumer's Opinions in E-Marketing During Covid-19 Pandemic	81
23.	Mr. Nitin Krishnrao Gaikwad Dr. Vilas Eppar	The Impact of Covid-19 on Digital Service of SBI bank	87
24.	Yogesh Shantaram Gawai	Sectorial Impact of Covid-19 On Indian Economy	90
25.	Ms. Aarti Kadam Dr. Vilas S. Epper	Covid 19 and Changing Scenario of ICT	94
26.	Mr. Dnyaneshwar Ankushrao Yewale	Impact of Covid-19 on Multiple sectors in India	98
27.	Dr. Ganesh S. Adgaonkar	Effect of COVID-19 on Indian Manufacturing Sector	105
28.	Dr. Dhammpal Nivarattirao Ghumbre	Effect of COVID-19 on Some Sectors in India	109
29.	Dr.M.S. Waghmare Rajhans D.Wankhade	A Study of Covid-19 Pandemic and its Impact on Indian Economy	113
30.	Dr. S.B. Donge	Impact of Covid-19 on Indian Economy	118
31.	Dr. Ankush B. Jadhav	Analysis of impact due to COVID-19 on GST Contribution of Maharashtra State	121
32.	Dr. Prakash N. Gholap	Impact of Covid-19 on Environment and Agriculture in India	124
33.	S.B. Diwan Dr.S.S. Kawitkar	Comparative Study of Single Vs Multiple Celebrity Endorsements with regards to its effect on Consumer Buying Behaviour	128

Special Issue Theme :-Impact Of Covid-19 on Indian Economy (NCICIE-2021) (Special Issue No.97) ISSN 2349-638x Impact Factor 7.149			14 th Aug. 2021
34.	Dr. D. R. Panzade	Financial Performance of Employees Credit Co-op. Societies in Maharashtra	132
35.	Shaker M. Al-Kahtani	The Impact of Human Resources Management And Its Contribution to the Development of Administrative Performance in Medium Industrial Companies in the Republic Of Yemen	136
36.	Mr. Mohammed Qasem Al-Maflehi Prof. Dileep Arjune	The Effect of Strategic Leadership on the Banking Performance: A Study Applied on Yemeni Banks	147
37.	Redhwan Abdulrahman Hamood Alzabidi Dr.J.S.Khairnar	The Effect of Capital Structure on Banking Performance: A Case Study on Yemen	156
38.	Walid Hamood Mohammed Qais, Dr.J.J.Ahirrao	The Impact of Recruitment and Selection Criteria on Organizational Performance	164
39.	Usha B. Shete Dr. Syed Azharuddin	A Systematic Literature Review of Bridging The Industry-Academia Skill Gap Considering the University Syllabus and The Industry Expectation in Computer Science and IT Sector	171
40.	Dr. Mangesh Shrsath	Advantages And Disadvantages of Social Marketing	178
41.	Dr. Naglaxmi Narsingrao Tirmanwar	Environment and Indian Agriculture	182
42.	Ashok Kashinathrao Hoke	Recent Trends in Indian Banking Sector	186
43.	Vaishali P. Gholap Dr. G. S. Adgaonkar	Critical Study of the Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY)	189
44.	Dr. Mahesh B. Thorat	Corporate Social Responsibility (CSR) In India	194
45.	Bhutada V.R.	Social Media and Banking Sector	200
46.	Dr. Ganesh Sudhakar Adgaonkar	A Paradigm Shift in Learning National Education Policy (NEP) 2020	203
47.	Joshna Ashok Godbole Saurabh Mannu Sale	Impact of Government Scheme "Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana" Highlights in Aurangabad City	207
	Dr. Deepak Ashok Nikam	A Study of awareness of Goods and Service Tax Act 2017 in retailer of Rural area	211

49.	Kishor K Kadam, Manisha R Patil	Study of Co _x Zn _{1-x} Fe ₂ O ₄ Nanoparticles by Neutron Diffraction Method	215
50.	प्रा. यादव जे. बी. डॉ. मुळे पी. एम. प्रा. शेळके सी एस	कॅशलेस वर्तन आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	218
51.	डॉ.भगवान सांगले	कोविड -19 चा बैंकिंग क्षेत्रावरील परिणाम	223
52.	प्रा. कल्याण सर्जेराव घोडके	कोविड-१९ चा भारतातील विविध क्षेत्रांवर झालेला परिणाम	227
53.	आनंद हिरामन घोंगडे	कोविड-19 : चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे सामाजिक व आर्थिक परिणाम	231
54.	डॉ. भालेराव जे. के.	कोरोना महामारी व कामगार वर्गाचे स्थलांतर	237
55.	डॉ. चंद्रशेखर पाटील	Covid 19 महामारी अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम : एक अभ्यास	240
56.	अशोक अर्जुनराव चव्हाण डॉ . पी . एम . कल्याणकर	कोविड – १९ चा ग्रामीण भागातील ई – बैंकिंग वापरावर झालेला परिणाम	243
57.	प्रा.पवार बंडू थावरा	राज्यपालाची भूमिका : एक अभ्यास	246
58.	डॉ.ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर	करोना से हुए फायदे	249

ISSN 2349-638x

www.aiirjournal.com

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x)
 Peer Reviewed Journal www.aiirjournal.com Mob. 8999250451

D

SANT SAVITA MALLI GRAMIN MAHAVIDYALA
PRINCIPAL
 Shri Sant Savita Malli Gramin Mahavidyalaya
 Phulambri, Dist. Aurangabad.

कोविड - १९ चा ग्रामीण भागातील ई - बैंकिंग वापरावर झालेला परिणाम

अशोक अर्जुनराव चव्हाण

संशोधक विद्यार्थी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
 मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद.

डॉ. पी. एम. कल्याणकर

मार्गदर्शक श्री. संत सावता माळी ग्रामीण
 महाविद्यालय फुलंबी, जिल्हा, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये बैंकिंग क्षेत्राचे खूप मोलाचे योगदान आहे. अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये पतपुरवठा करण्याच काम बँक करत असते. साधरणता ; 1770 मध्ये भारताची पहिली बँक स्थापन झाली. बँक ऑफ हिंदुस्थानच्या स्थापनेसह भारतातील बैंकिंग प्रणालीची सुरवात झाली. नंतरच्या काळामध्ये बँक ऑफ बंगाल, बँक ऑफ बॉम्बे, बँक ऑफ मद्रास या तीन बँकाचे विलीनीकरण करून इम्परिअल बँक अस्तित्वात आली. 1955 मध्ये इम्परिअल बैंकेचे रूपांतर स्टेट बँक ऑफ इंडिया (State Bank of India) मध्ये करण्यात आले.

1969 मध्ये 14 बैंकेचे राष्ट्रीयकरण(Nationalization) करण्यात आले. 1975 मध्ये नरसिंह समितीच्या शिफारशी नुसार प्रादेशिक ग्रामीण बैंकेची स्थापना करण्यात आली. 1990 – 1991 मध्ये बैंकिंग विकासाता चालना देण्यासाठी व बँकाची प्रगती सुनिश्चित करण्यासाठी उदार आर्थिक धोरण तयार करण्यात आले. भारतामध्ये ई - बैंकिंग सेवेची संकल्पना 1996 मध्ये आस्तित्वात आली. साधरणता : 1999 मध्ये ई - बैंकिंग सेवा सुरु करण्यात आली. भारत सरकारने 1 जुलै 2015 मध्ये डीजिटल मोहिमेच्या अंतर्गत संपूर्ण भारतामध्ये या मोहिमेला सीरुवात करण्यात आली. बैंकेमध्ये न जाता इंटरनेटच्या मदतीने ज्या बैंकिंग सेवांचा वापर केला जातो, त्या सेवांना ई - बैंकिंग असे म्हणतात.

कोविड - 19 काळामध्ये ग्राहकांना आपल्या आर्थिक गरजा पूर्ण कारणासाठी ई - बैंकिंग हे डिजिटल माध्यम प्रभावी ठरत आहे. ई - बैंकिंग मुळे बैंकिंग क्षेत्रात नवप्रवर्तन (Innovation) झालेले दिसून येते. कोविड - 19 काळामध्ये ई - बैंकिंगची भूमिका अतिशय महत्वपूर्ण आहे. कोरोना महामारीच्या काळामध्ये ई - बैंकिंगच्या विविध सेवांच्याद्वारे ई - बैंकिंगचा वापर वाढलेला दिसून येतो. इलेक्ट्रॉनिक बैंकिंगला इतर काही नावांनी सुद्धा ओळखले जाते, जसे की इंटरनेट बैंकिंग, ऑनलाईन बैंकिंग, ई - बैंकिंग, वेब बैंकिंग किंवा आभासी बैंकिंग अशा नावांनी सुद्धा ओळखले जाते. ई - बैंकिंगच्या मदतीने ग्राहक त्यांच्या बँक खात्यातील व्यवहार ऑनलाईन, कॉम्प्युटर किंवा मोबाईल फोनच्या मार्फत करू शकतो. इलेक्ट्रॉनिक बैंकिंगचा वापर करण्यासाठी बैंकेत खाते असणे आणि फक्त इंटरनेट कनेक्शन असणे गरजेचे आहे. ई - बैंकिंग मध्ये इंटरनेट बैंकिंग, मोबाईल बैंकिंग, टेलीबैंकिंग, एटीएम, डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड यासारख्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे केले जाणारे विविध प्रकारचे बैंकिंग सेवा आणि व्यवहार समाविष्ट असतात. त्यामुळे आपण बैंकेत न जाता ह्या सेवांचा फायदा घेऊ शकतो.

ई - बैंकिंग म्हणजे काय ?

व्याख्या :- बैंकेमध्ये न जाता इंटरनेटच्या मदतीने ज्या बैंकिंग सेवांचा वापर केला जातो, त्या सेवांना ई - बैंकिंग असे म्हणतात.

ई - बैंकिंगचे महत्व :

ई - बैंकिंग म्हणजे "इलेक्ट्रॉनिक बैंकिंग" होय. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करून केला जाणारा बँक व्यवसाय म्हणजे ई - बैंकिंग होय. जेव्हा बँक सेवा पुरवण्याच्या व्यवस्थेत माहिती तंत्रज्ञानाची अत्याधुनिक साधने वापरली जातात तेव्हा त्यास ई - बैंकिंग असे म्हणतात. खात्याची चौकशी करणे, पैसे भरणे, पैसे काढणे, रकमेचे हस्तांतरण करणे यासारखे व्यवहार ई - बैंकिंगमुळे तपतरेने पार पडतात. ई - बैंकिंगमुळे प्रत्येक वेळी ग्राहकांना बैंकेत जाण्याची गरज पडत नाही. संगणकांद्वारे ग्राहक घरातून व्यवहार करू शकतात.

ई - बैंकिंग मध्ये तुमची बँक तुम्हाला असे अधिकार देते, ज्यात तुम्ही घरी बसल्या बैंकेचे व्यवहार करू शकतात, जसे बँक खात्याचे तपशील पाहणे, किती रक्कम आहे ते जाणून घेणे, मागील काही व्यवहार पाहणे, ऑनलाईन पैशांचे देवाण घेवाण करू शकता आणि इतर अनेक कामे जलदातीने आणि कमी वेळेत करू शकतात.

अभ्यासाची उद्दीश्ये :

- 1) कोविड - 19 काळातील ग्रामीण भागातील ई - बैंकिंग वापराचा अभ्यास करणे.
- 2) कोविड - 19 ग्रामीण भागातील ई - बैंकिंग सुविधांच्या वापरावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

अभ्यास पद्धती ; -

प्रस्तुत अभ्यासासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम सामग्रीचा वापर केला असून , यामध्ये शोध निंबंध , मासिके , संदर्भ ग्रंथ यांचा सविस्तरपणे अभ्यास केला आहे . प्राथमिक अभ्यास पद्धती मध्ये ऑनलाईन गुगल फॉर्म द्वारे 50 ग्राहकांची माहिती भरून घेण्यात आली आहे .

प्राथमिक तथ्याचे विश्लेषण : -

कोविड – १९ काळामध्ये ग्रामीण भागातील ई – बैंकिंग वापरावर झालेला परिणाम.

कोविड - 19 चा ई – बैंकिंग वापरावर झालेला परिणाम शोधून काढण्यासाठी कोविड – 19 महामारीपूर्वी ई – बैंकिंगचा वापर करणारे ग्राहक किती होते ? याची पाहणी केली असता , असे आढळून आले की 87% टक्के ग्राहक वापर करणारे व 13% टक्के ग्राहक हे वापर न करणाऱ्या ग्राहकांमध्ये दिसून आले . तर कोविड – 19 महामारीच्या काळात ई – बैंकिंगचा वापर करणारे ग्राहक 97.3% टक्के दिसून आले तर 2.7 % टक्के ग्राहक हे ई – बैंकिंगचा वापर न करणारे होते . यावरून असे दिसून येते की , कोविड – 19 पूर्वी ई – बैंकिंगचा वापर करणाऱ्या पेक्षा कोविड-19 च्या काळामध्ये ई – बैंकिंगचा वापर करणारे ग्राहक जास्त प्रमाणात दिसून येतात , यावरून ई – बैंकिंगचा वापर वाढलेला दिसून येतो .

कोविड-19 च्या काळात ई – बैंकिंगचा वापर ग्राहक कोणत्या बँकेद्वारे करतात हे तपासून पाहिले असता असे आढळून आले की , राष्ट्रीयकृत बँकेद्वारे 82.5 % टक्के , सहकारी बँकेद्वारे 8.1 % टक्के , पतसंस्था द्वारे 4.3% टक्के , व अन्य बँकेद्वारे 4.3% टक्के ग्राहक वापर करताना आढळून आले . ग्राहक एका पेक्षा जास्त ग्राहक बँकेद्वारे ई – बैंकिंगचा वापर करतात त्यामुळे एकूण प्रमाण हे 100% टक्के , पेक्षा जास्त प्रमाणात दिसून येतात . कोविड - 19 महामारीच्या काळात ई – बैंकिंगचा वापर करणारे ग्राहक कोणत्या मोबाईल अॅपद्वारे ई बैंकिंग सुविधांचा वापर करतात हे पहिले असता भीम यूपीआयअॅपचा 25% टक्के , 16 % टक्के पेटीएम , 79.2 % टक्के फोन पे , 45.15% टक्के गुगल पे , आणि 25 % टक्के ग्राहक योनो अॅपचा वापर करताना दिसून आले . एक ग्राहक एका पेक्षा अधिक मोबाईल अॅपचावापर करतात त्यामुळे एकूण प्रमाण 100% पेक्षा जास्त येताना दिसून येते .

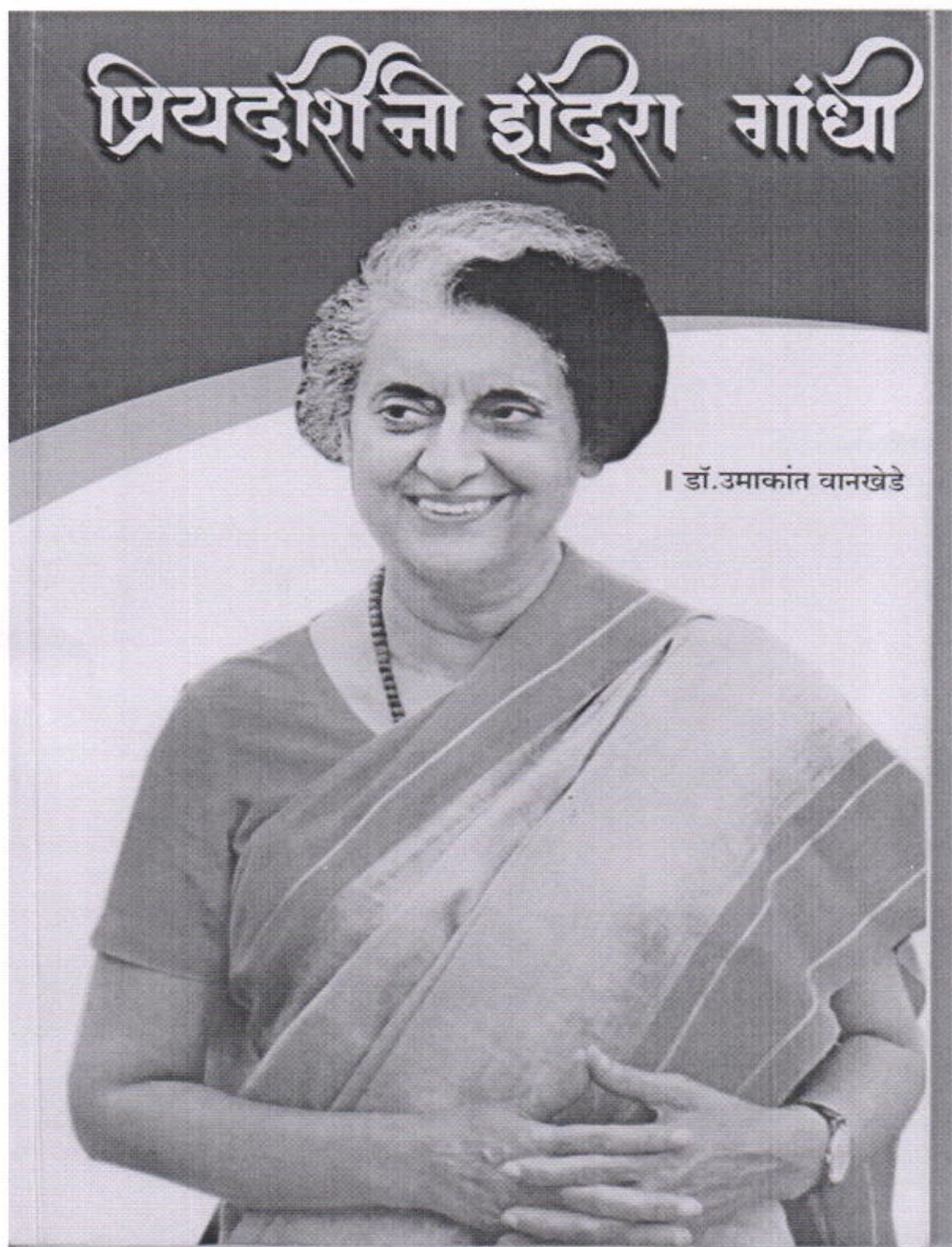
ई – बैंकिंगचा , ग्राहकाच्या बँकेत जाण्याच्या गरजेवर झालेला परिणाम , पहिला असता . कोविड – 19 पूर्वी ग्राहकांना महिन्यातून , एक ते दोन वेळेस 18.7 % टक्के दोन ते चार वेळेस 16.1% टक्के व गरजेनुसार 65.2 % टक्के ग्राहकांना बँकेत जावे लागत होते . तर कोविड – 19 काळात मोबाईल बैंकिंगचा वापर वाढल्याने . ग्राहकांना महिन्यातून एक ते दोन वेळेस 8.1% टक्के दोन ते चार वेळेस 6.1% टक्के व गरजेनुसार 85.8% टक्के ग्राहकांना जावे लागले .

कोविड 19 काळामध्ये ग्राहकांनी ई – बैंकिंगद्वारे कोणती व्यवहार केले आहे . हे तपासून पाहिले असता असे आढळून आले की कोरोना माहामारीच्या काळामध्ये बैलन्स चेक करणारे 23.8% टक्के पैसे काढणारे , 58.3 % टक्के पैसे जमा करणारे , 19.2 % टक्के वीज बिल भरणारे , 33.3% टक्के ग्राहक व्यवहार करताना आढळून आले . एक ग्राहक एका पेक्षा अधिक व्यवहार केल्यामुळे एकूण प्रमाण हे 100 % टक्के पेक्षा जास्त आहे . कोरोना काळामध्ये ई बैंकिंग सुविधा वापराचा ग्राहकांना कोणता फायदा झाला हे तपासून पाहिले असता असे दिसून येते की , 50 % टक्के ग्राहकांच्या मते 24x7 वेळेस सेवेची उपलब्धता हा फायदा महत्वाचा वाटो , 33.3 % टक्के ग्राहकांच्या मते पैशाची सहज उपलब्धता , 25.7% टक्के ग्राहकांच्या मते खर्चात बचत होते , 17 .8 % टक्के ग्राहकांच्या मते वेळेची बचत होते . एकाच ग्राहकांना ई – बैंकिंगचे एका पेक्षा जास्त फायदे झाल्याचे दिसून येते , त्यामुळे एकूण प्रमाण 100% पेक्षा जास्त दिसून येते .

कोविड-19 च्या काळामध्ये ग्राहकांना येणाऱ्या समस्यांचा आढावा घेतला असता असे दिसून आले की कोरोना काळामध्ये 16.7 % टक्के पैसे वेळेवर न भेटणे , बँका बंद असल्यामुळे परत यावे लागले 25% टक्के , जास्त वेळ रांगेत उभे राहावे लागले 37.5 % टक्के , व पुरेसे पैसे न भेटणे 20.8% टक्के , इत्यादी समस्याना कोरोन महामारीच्या काळामध्ये तोंड द्यावे लागले . तसेच कोविड-19 नंतरच्या येणाऱ्या काळामध्ये ई – बैंकिंग वापरासंबंधी ग्राहकांना विचारणा केली असता असे दिसून आले की , कोरोन महामारी नंतर ई – बैंकिंगचा सुविधांचा वापर करण्यास पसंती देणाऱ्या ग्राहकांचे प्रमाण 100 % टक्के दिसून आले .

ई – बैंकिंग सुविधा सुरक्षित वाटते का ? याचा शोध घेतला असता असे दिसून आले की , 100% टक्के ग्राहकांना ई – बैंकिंग सुविधा सुरक्षित वाटते

॥ डॉ. उमाकांत वानखेडे

Sai
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Amravati.

५३

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी : जीवन आणि कार्य

| 01

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी

जीवन आणि कार्य

Editor

Dr. Wankhede Umakant
(M.A. M.Phil., Ph.D)

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana
Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd., At.Post.
Limbaganesh Dist, Beed -431122 (Maharashtra) ☎"

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mall Gramin Mahavidyalaya
Phulembardi, Dist. Aurangabad.

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी : जीवन आणि कार्य

© डॉ. उमाकांत वानखेडे
9421336952

❖ Publisher :
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ Printed by :
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ Page design & Cover :
Shaikh Jahuroddin, Parli-V

❖ Edition: December 2020

ISBN 978-93-85882-65-4

❖ Price : 499/-

All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Conclusions reached and plagiarism, if any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever Disputes, if any shall be decided by the court at Beed (Maharashtra, India)

<http://www.printingarea.blogspot.com>

ISBN 978-93-85882-65-4

PRINCIPAL
Shri Sant Savita Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

INDEX

01)	THE HISTORY OF INDIA AS THE ASSASSINATION OF INDIRA GANDHI Dr Aminur Islam Sk, Gauripur (Assam)	09
02)	Indira Gandhi: India's Greatest Women's Political Leadership Dr. R. K. Kale, Beed	11
03)	THE ROLE OF INDIA AS WELL AS INDIRA GANDHI IN THE EMERGENCE OF Mahesh Prabhakar Ratnaparkhi Badnapur, Jalna.(M.S.)	15
04)	ROLE OF INDIRA GANDHI IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF INDIA Mehzabeen Sultana, Cotton University	21
05)	A short story on Life and Work of Indira Gandhi Aftab Uddin Ahmed, Gauripur (Assam)	23
06)	Domestic Policy of Indira Gandhi Dr. Manoj Somwanshi, Lohara Dist. Osmanabad	26
07)	Indira Gandhi's New Economic Approaches: Dr. Santosh Lobhaji Wankhede, Mantha Dist Jalna.	29
08)	Contributions of Indira Gandhi in the making of Our Nation Mr.Dnyanoba Trimbak Dhage,Nasik	31
09)	India's Bank Nationalization and Vision of Indira Gandhi Mr. Rupesh W. Khubalkar,Umred, Dist.Nagpur	34
10)	Mrs.Indira Gandhi : Epitome of Patriotism and Iron lady of India Dr. Sasane S.S.,Beed/Dr Arjun Galphade,Kaij Dist.Beed	39
11)	इंदिरा गांधी जीवन घटना क्रम प्राचार्य डॉ.पुष्प राज गौतम, सारण बिहार	41
12)	इंदिरा गांधी उत्तराधिकारी के रूप में प्रा.डॉ. कदम एस. एस.,लोहारा जिला उस्मानाबाद	44
13)	इंदिरा गांधी -आपातकाल - १९७५ डॉ. सी.जी.कडेकर, लोहारा, जिल्हा उस्मानाबाद	48

प्र०

ISBN 978-93-85882-65-4

प्र०

PRINCIPAL
SANT SAVITA MATA GRAMIN MAHAVIDYALAYA
PHULAMBARI, DIST. AURANGABAD.

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी : जीवन आणि कार्य

05

14)	आपातकाल तथा हिंदी कविता प्रा.अमर आनंद आलडे, परळी वैजनाथ	50
15)	इंदिरा गांधी और नारी नगर डॉ.चनश्याम पाठक, सुत्तानपूर (उत्तरप्रदेश)	52
16)	इंदिरा गांधी और बैंको का राष्ट्रीयोकरण प्राचार्य डॉ. आर. एस. बांगढ, परळी वैजनाथ	54
17)	भारतीय राजकारणातील इंदिरा गांधी पर्व : आणीबाबौ व लोकांहाळे माझी प्राचार्य डॉ.एरंडे की.एल.,निलंगा जि.लालूर	57
18)	इंदिरा गांधी आणि आणीबाबौ प्रा.डॉ.उमाकौत ज्ञानेश यानसंडे, परळी-वै. जि.बी.ड	67
19)	पतप्रशान इंदिरा गांधीची बांगलादेशाच्या निर्मितीत ऐतिहासीक कामगिरी प्र.प्राचार्य विकास भानुदास टकळे, राहु	70
20)	श्रीमती इंदिरा गांधी व त्वाचे कार्य डॉ.हर्षा पं.येवले, खामगांव, जि.बुलडाणा	72
21)	इंदिरा गांधी यांचे जीवन व कार्य डॉ. तांदळे एस.के.,वडवणी जि.बी.ड	76
22)	इंदिरा गांधी यांचे जीवन आणि कार्य डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे, फुलंडी, जि. औरंगाबाद.	78 ✓
23)	इंदिरा गांधीच्या काळातील आणीबाबीची गरज आणि परिणाम Asso. Prof. Dadge M. S., Parli Valjnath	82
24)	इंदिरा गांधी यांचे जीवन, पटनाक्रम आणि प्रेरणादाती कार्य प्रा.डॉ.वेश्युद एस.बी., परळी वैजनाथ, बोंड	85
25)	इंदिरा गांधीदे महिलाविषयक धोरण प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी., परळी-वै. जि.बी.ड	89
26)	इंदिरा गांधी आणि भारताचे परहाट धोरण प्रा.डॉ.विनोद घोडीराम आचार्य, लोहरा.	91

22

इंदिरा गांधी यांचे जीवन आणि कार्य

डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे
सहयोगी प्राध्यापक व विभागप्रमुख राज्यशास्त्र,
श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री
ता, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद.

भारताच्या तिसऱ्या व पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांचा जन्म दि. १९ नोव्हेंबर १९१७ रोजी उत्तरप्रदेश मधील अलाहाबाद येथे आर्थिक व बौद्धिक दशष्टीने संपन्न अशा उच्चशिक्षित नेहरु कुटुंबात झाला. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांच्या त्याएकुलत्या एक कन्या होत्या. त्यांचे पुर्ण नाव इंदिरा प्रियदर्शिनी असे होते. वडिल जवाहरलाल नेहरु आणि आजोबा मोतीलाल नेहरु व्यवसायाने वकील होते. आई कमला नेहरु गश्हिणी होत्या. इंदिरा गांधीना लहान वयात आई—वडिलांच्या सहवासात स्थिर कौटुंबिक जीवन अधिककाळ अनुभवता आले नाही. कारण आई कमला नेहरु यांचे क्षयरोगामुळे दीर्घसंधर्षनंतर १९३६ मध्ये निधन झाले. मोतीलाल नेहरु आणि पंडित नेहरु भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत नेहमी व्यस्त असत.

शिक्षणः—

नेहरु घराणे उच्चशिक्षित होते. त्यामुळे इंदिरा गांधीच्या शिक्षणाची त्यांनी पुर्ण व्यवस्था केलेली होती. इंदिरा गांधी यांचे प्राथमिक शिक्षण घरीच झाले. त्यानंतर एका शाळेत प्रवेश घेण्यात आला. त्यानंतर शालेय शिक्षण संपल्यानंतर इंदिरा यांना गवंदनाश टागेर यांनी स्थापन केलेल्या शांतिनिकेतन मधील विश्वभारती विद्यापीठात प्रवेश घेतला. त्यानंतर १९३७ मध्ये त्यांना उच्च शिक्षणासाठी

3-85882-65-4

Sant
PRINCIPAL
Shri Sant Sava Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist: Aurangabad.

ऑक्सफोर्ड विद्यापीठात पाठविण्यात आले. लहानपणापासूनच इंदिरा गांधीना मासिके व पुस्तके वाचण्याची फार आवड होती. त्यातून त्यांना देशाचे व जगाचे बेरेच ज्ञान मिळाले. त्यावरोबरच इंदिराजीचे अभिव्यक्ती कौशल्य वृद्धींगत होत गेले. शालेय स्तरावर वादविवाद स्पर्धेत त्या सर्वप्रथम येत असत. असे असले तरीही त्यांचा शैक्षणिक आलेख मध्यम विद्यार्थीनी म्हणूनच राहिला होता. इंग्रजी भाषेवर त्यांची चांगली पक्कड होती. कारण वडील पंडित नेहरू त्यांना इंग्रजीतून पत्रे लिहीत असत. पंडित नेहरू इंग्रजी भाषेचे चांगले जाणकार होते. असे म्हणतात को लॉर्ड माउंटबॅटनची इंग्रजी सुदूरा पंडित नेहरू त्यांच्या समोर कमी होती. इंदिराजींची इंग्रजी चांगली असली तरी इतर विषयावर त्यांची पक्कड नव्हती.

विवाह आणि कुटुंबः—

इंदिराजी ऑक्सफोर्ड विद्यापीठात शिकत असताना त्यावेळी त्यांची पारसी तरुण फिरोज गांधी यांच्याशी घेट झाली. फिरोज गांधी त्यावेळी 'लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स' येथे शिक्षण घेत होते. त्यानंतरच्या काळात या दोघांची मैत्री इतकी बाढली की त्यांनी लग्न करण्याचा निर्णय घेतला. इंदिरा गांधीनी त्यांच्या लम्नाचा प्रस्ताव पंडित नेहरू यांच्याकडे मांडला. पण पंडित नेहरू त्यासाठी तयार नव्हते. त्यांना वाटत होते की लग्न सजातीय कुटुंबात झाले पाहिजे. पंडित नेहरूनी स्वतः मोतीलाल नेहरू यांच्या मतानुसार सजातीय विवाह केला होता. पंडित नेहरूनी अनेक मार्गानी इंदिराला समजावण्याचा प्रयत्न केला. पण इंदिराचा हड्ड कायम राहिल्यामुळे शेवटी नेहरूनी सहमती दर्शवली. १९४२ मध्ये इंदिराचे फिरोज गांधी यांच्याशी लग्न झाले. फिरोज गांधी यांच्याशी लग्न झाल्यामुळे इंदिराजीचे आडनाव गांधी झाले. इंदिरा गांधीना १९४४ मध्ये राजीव गांधी आणि दोन वर्षांनंतर संजय गांधी ही दोन मुले झाली. सुरवातीला त्यांचे वैवाहिक जीवन ठीक होते परंतु नंतर वैचारिक कलह वाढले. त्यानंतर कौटुंबिक संबंध बरीच वर्षे अस्थिर राहिले. दरम्यान

सप्टेंबर १९६० मध्ये इंदिरा जेव्हा वडिलांसोबत परदेश दौऱ्यावर गेल्या तेव्हा फिरोज गांधी यांचे निधन झाले.

राजकीय पदार्पणः—

श्रीमती इंदिरा गांधी सुरुवातीपासूनच भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सक्रिय होत्या. बालपणात त्यांनी 'बाल चरखा संघ' स्थापन केला. १९३० मध्ये लहान मुलांच्या सहकाऱ्याने 'वानर सेना' स्थापन केली. इंदिरा गांधीना कौटुंबिक राजकीय वारसा प्राप्त झालेला होता. १९४१ मध्ये ऑक्सफोर्डून भारतात परत आल्यानंतर त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला. सप्टेंबर १९४२ मध्ये त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. १९४७ मध्ये त्यांनी गांधीजीच्या मार्गदर्शनाखाली दिल्लीतील दंगलप्रस्त भागात काम केले. १९४७ मध्ये पाकिस्तानातून आलेल्या निर्वासिताना त्यांनी वैद्यकीय सेवा पुरविली. ही त्यांची पहिली मोठी सार्वजनिक सेवा होती. हड्डूहड्डू त्या कॉग्रेस पक्षात वरच्या पदावर जात राहिल्या. श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी कमला नेहरू स्मशती रूग्णालय, गांधी स्मारक निधी आणि कस्तुरबा गांधी स्मरती ट्रस्ट या संस्था व त्यासंबंधीचे कार्य केले. स्वराज भवन ट्रस्टच्या त्या अध्यक्षा होत्या. १९५५ मध्ये त्या बाल सहयोग बोर्ड, बाल भवन बोर्ड आणि बालकांच्या राष्ट्रीय संग्रहलयाशी जोडल्या गेल्या होत्या. त्यानंतर त्यांनी अलाहाबाद मध्ये कमला नेहरू विद्यालय स्थापन केले होते. १९५५ मध्ये त्या कॉग्रेस कार्यकारी समिती आणि केंद्रीय निवडणुक समितीच्या सदस्या बनल्या होत्या. आॅल इंडिया कॉग्रेस समितीच्या राष्ट्रीय एकत्रीकरण परिषदेच्या उपाध्यक्षा म्हणून त्यांनी कार्य केले. १९५६ मध्ये आखिल भारतीय युवा कॉग्रेस आणि आॅल इंडिया कॉग्रेस समितीच्या महिला विभागाच्या अध्यक्षा म्हणून सुदूरा त्यांनी कार्य केले. १९५८ मध्ये कॉग्रेसच्या केंद्रीय संसदीय मंडळाच्या सदस्य म्हणून त्यांची निवड झाली. १९५९ मध्ये वयाच्या ४२ व्या वर्षी त्या कॉग्रेस पक्षाच्या अध्यक्षा बनल्या होत्या. त्यानंतर पंडित नेहरूनी कॉग्रेस पक्षात

ISBN 978-93-85882-65-4

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी : जीवन आणि कार्य

55

घरगुणेशाही आणली अशी टिका अनेक टिकाकासांनी केली होती.

पहिल्या महिला पंतप्रधानः—

दि. २७ मे १९६४ रोजी पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे निधन झाले. त्यानंतर ऑगस्ट १९६४ मध्ये इंदिरा गांधी राज्यसभेच्या सदस्य बनल्या. लालबहादुर शास्त्री भारताचे दुसरे पंतप्रधान बनले. त्याच्या मंत्रिमंडळात माहिती व प्रसारण मंत्रिपदाचा कार्यभार श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याकडे देण्यात आला. दि. ११ जानेवारी १९६६ रोजी पंतप्रधान आला. दि. ११ जानेवारी १९६६ रोजी पंतप्रधान लालबहादुर शास्त्री यांचे अकाली निधन झाले. त्याच्या जागेवर श्रीमती इंदिरा गांधी भारताच्या तिसऱ्या पंतप्रधान म्हणून दि. २४ जानेवारी १९६६ रोजी निवडल्या गेल्या. त्या भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान होत्या. त्या १९६६ ते १९७७ या कालावधी पर्यंत सर्व तीन वेळा भारताच्या पंतप्रधान बनल्या. सोबतच सप्टेंबर १९६७ ते मार्च १९७७ पर्यंत त्यांनी अणुउर्जा खाते स्वतःकडे ठेवले. तसेच ५ सप्टेंबर १९६७ ते १४ फेब्रुवारी १९६९ पर्यंत त्यांनी परराष्ट्र मंत्रालयाचा अतिरिक्त कार्यभार सांभाळला. तसेच १९७० ते १९७३ या कालावधीत गृहमंत्रालय आणि १९७२ ते १९७७ या कालावधीत अंतराळ मंत्रालयाचा अतिरिक्त कार्यभार सांभाळला. १९७८ मध्ये त्यांनी पुन्हा भारतीय राष्ट्रीय कॉग्रेसचे अध्यक्षपद स्वीकारले. जानेवारी १९८० मध्ये त्या नियोजन आयोगाच्या अध्यक्षा बनल्या. १९६७ च्या निवडणुकीत इंदिरा गांधी अत्यंत कमी बहुमताने निवडून आलेल्या होत्या. परंतु १९७१ मध्ये जनतेने त्यांना प्रचंड बहुमताने निवडून दिले. १९६७ ते १९७७ काळात कॉग्रेस संसदीय पक्षाच्या नेत्या व पंतप्रधान म्हणून तीन वेळेस कार्य केल्यानंतर १९८० मध्ये चौथ्या वेळेस त्यांची कॉग्रेस संसदीय पक्षात्या नेत्या म्हणून निवड झाली. जानेवारी १९८० च्या निवडणुकीत रायबरेली (उत्तरप्रदेश) आणि मेडक (आंध्रप्रदेश) येथून सातव्या लोकसभेवर निवडल्या गेल्या होत्या. त्यांनी रायबरेली जागेचा राजीनामा दिला आणि मेडक मधील प्रतिनिधीत्व कायम ठेवले. त्या १४ जानेवारी १९८० रोजी पुन्हा चौथ्या वेळेस

भारताच्या पंतप्रधान म्हणून इंदिरा गांधी यांची निवड झाली. पंतप्रधान म्हणून कार्य करताना राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीने त्यांनी अनेक निर्णय घेतले. पंतप्रधान पदावर असताना दि. ३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी त्यांची शिख अंगरक्षकांनी बदूकीतून गोळ्या झाडून हत्या केली.

परराष्ट्र धोरणः—

पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी भारताचे परराष्ट्रांशी असणारे संबंध मित्रत्वाचे व सहकार्याचे बनविण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यासाठी त्यांनी विविध देशांना भेटी दिल्या. भारताचे शेजारी राष्ट्र अफगाणिस्थान, बांग्लादेश, भूटान, बर्मा, चीन, नेपाळ आणि श्रीलंका येथे भेटी दिल्या. या बरोबरच फ्रान्स, जर्मनी, हंगेरी, इण्ण, इराक, इटाली, इंडोनेशिया, जापान, केनिया, मलेशिया, मॉरिशस, मोक्सिस्को, नेदरलॅंड, न्यूझीलॅंड, नायजेरिया, ओमान, पोलंड, रोमानिया, स्विट्जरलॅंड, स्वीडन, टंजानिया, थायलॅंड, संयुक्त अरब अमिरात, ब्रिटेन, अमेरिका, सोविएत संघ, उरुग्वे, वेनेझुएल्ला, युगोस्लाविया, झिम्बाब्वे, अल्जेरिया, अर्जेटिना, ऑस्ट्रेलिया, ऑस्ट्रिया, बेल्जियम, ब्राझील, कॅनडा, चली झाकोस्लाव्हाकिया, इजिप्त इत्यादी युरोप, आफ्रिका, आशिया व अमेरिका खंडातील राष्ट्रांना भेटी दिल्या व भारताचे मैत्रीपुर्ण संबंध निर्माण केले.

बांग्लादेशाची निर्मितीः—

इंदिरा गांधी पंतप्रधान असताना पुर्व पाकिस्तान अर्थात आजच्या बांग्लादेश मध्ये स्वातंत्र्य आंदोलनाला सुरुवात झालेली होती. पाकिस्तान सरकार हे आंदोलन कुरपणे डडपून टाकत होते. त्यावेळी पुर्व पाकिस्तानातून निर्वासितांचे लोंडे भारतात येत होते. बांग्लादेशी स्वातंत्र्य लढ्यात बांगली राष्ट्रवादी गटाला भारताने समर्थन दिले. त्याचवेळी पाकिस्तानच्या सैन्याने भारतीय वायुसेनेच्या ११ स्थानकावर हल्ले केले. भारत सरकारने आंतरराष्ट्रीय समुदायाकडे पाकिस्तानला रोकण्यासाठी आवाहन केले. परंतु आंतरराष्ट्रीय समुदायाने त्याला सकारात्मक प्रतिसाद दिला नाही. भारताच्या तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी पुर्व पाकिस्तानाच्या मुक्तीसंग्रामाला आपल्या सरकारचा पुर्ण पाठिंबा दर्शिवताना भारतात

ISBN 978-93-85882-65-4

468

PRINCIPAL

Shri Sant Savita Mali Gramin Mahavidyala
Phulambri, Dist. Aurangabad,

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी : जीवन आणि कार्य

लाखो निर्वासितांना आश्रय देण्यापेक्षा पाकिस्तान विरुद्ध लढा देणे चांगले असे धोरण निश्चित केले. इंदिरा गांधी मंत्रिमंडळाने तत्कालीन भारतीय लष्करप्रमुख संम मानेकशां यांना पुर्व पाकिस्तानकडे कुच करण्याचे आदेश दिले. दि. ३ डिसेंबर ते १६ डिसेंबर १९७१ हे १३ दिवस भारत व पाकिस्तानचे युद्ध घालले. या युद्धात पाकिस्तानला पराभव पत्करावा लागला. पुर्व पाकिस्तान स्वतंत्र झाला आणि बांग्लादेशाच्या रूपाने एक नवीन देश निर्माण झाला. पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांची व्यूहरचना आणि योग्य वेळी घेतलेला निर्णय यामुळे बांग्लादेशाची निर्मिती झाली. हा भारताचा अभिमानस्पद विजय होता.

आणिवक कार्यक्रम:-

इंदिरा गांधीनी १९६७ ते १९७७ या काळात पंतप्रधान असताना अणुऊर्जा खाते स्वतःकडेच ठेवले होते. या काळात त्यांनी भारताचा आणिवक कार्यक्रम विकसित केला. चीनकडून भारताला असलेला आणिवक हल्ल्याचा धोका आणि शितयुद्धाच्या काळात दोन जागतिक महासत्तांचा जागतिक राजकारणातील वाढता हस्तक्षेप याचा विचार करून इंदिरा गांधीनी योग्य पाऊल उवलेले होते. भारताची सुरक्षा आणि स्थैर्य राखण्यासाठी अणुचाचणी घेण्याचा निर्णय इंदिरा गांधीनीघेतला. राजस्थान मधील वाळवंटातील पोखरण या गावाजवळ १९७४ मध्ये भूमिगत अणुचाचणी यशस्वीरित्या घेतली. शांततेच्या उद्देशाने अणुचाचणी घेतल्याचे सांगितले. श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी भारताला अणुशक्ती संपन्न देश बनविले.

हरित क्रांती:-

श्रीमती इंदिरा गांधी भारताच्या पंतप्रधान असताना भारतात तीव्र अन्न टंचाई जाणवत होती. अनन्धान्याच्या बाबतीत भारत अमेरिकेवर अवलंबून होता. इंदिरा गांधीनी भारतातील कुपोषण कमी करण्यासाठी अनन्धान्य उत्पादन वाढविण्यावर भर दिला. याबरोबरच दुग्ध उत्पादन वाढविण्यावर सुधा भर दिला. अनन्धान्याचे उत्पादन वाढविण्यासाठी आधुनिक तकनीजी केला. परिणामी गहू,

तांदूळ, कडधान्य, तेलविया यांचे उत्पादन वाढले यालाच हरित क्रांती म्हणून ओळखले जाते.

ऑपरेशन ब्लूस्टार:-

श्रीमती इंदिरा गांधी पंतप्रधान असतानाशिख धर्माच्या फुटीरतावादी नेत्यांनी शिखांसाठी स्वतंत्र खलिस्तान निर्माण करण्याची मागणी तीव्र केली होती. पंजाब मधील घिंद्रनवाले यांच्या नेतृत्वात असलेल्या फुटीरतावादी शक्तीना पाकिस्तानचा पाठिंबा होता. अमरशतसर येथील शिख धर्माच्या पवित्र मानल्या जाणाऱ्या सुवर्णमंदिरावर खलिस्तान समर्थक घिंद्रनवाले व त्याच्या साथीदारांनी ताबा मिळविला होता. या फुटीरतावादी शक्तीचा विमोड करण्याचा निर्णय श्रीमती इंदिरा गांधीनी घेतला. दि. ३ जून १९८४ रोजी भारतीय सैन्याने अमरशतसर गाठले आणि सुवर्णमंदिराला घेराव घातला. सैन्याला अतिरेकत्यांनी तीव्र प्रतिकार केला. यानंतर सैन्यदलाने विलखती वाहने व टॅक वापरण्याचा निर्णय घेतला. दि. ५ जून १९८४ च्या रात्रीपासून सेना आणि शिख फुटीरतावादी यांच्यात संघर्ष झाला. ६ जून १९८४ रोजी सुवर्णमंदिरातील अतिरेक्यांना संपविण्यात भारतीय लष्कराला यश आले.

इंदिरा गांधीची हत्या:-

ऑपरेशन ब्लूस्टारमुळे शिख समुदायाच्या धार्मिक भावना दुखावल्या होत्या. लष्करी कारवाईमुळे जिवीताचे प्रचंड नुकसान झाले होते. तसेच सुवर्ण मंदिराचे व शिख वाचनालयाचे नुकसानझाले होते. या कारवाईचा शिख धार्मियांकडून निषेध होऊ लागला. ऑपरेशन ब्लूस्टारमधील इंदिरा गांधी यांच्या भुमिकेमुळे शिखांमध्ये असंतोष निर्माण झाला होता. बन्याच शिखांनी सुवर्ण मंदिरावरील लष्करी कारवाईला शिख धर्मावरील हल्ला मानले. अनेक शिखांनी या कारवाईचा निषेध केला होता. त्यानंतर इंदिरा गांधीवर शिखांकडून हल्ला होण्याची शक्यता गुप्तहेगांनी वर्तविली होती.

पंतप्रधान इंदिरा गांधी दि. ३० ऑक्टोबर १९८४ रोजी ओरिसा राज्याच्या दौन्या होत्या. तेथे निवडणुक प्रचारात भाषण देताना त्या महणाल्या होत्या, “मी आज येथे आहे, उद्या असेल की नाही

ISBN 978-93-85882-65-4

हे सांगू शकत नाही. मी राहीन किंवा नाही याची
मला चिंता नाही. मला दिर्घ आयुष्य मिळाले आहे.
मला याचा अभिमान आहे की मी माझे संपूर्ण
आयुष्य आपल्या लोकांच्या सेवेत व्यतीत केले
आहे. मी माझ्या शेवटच्या श्वासापर्यंत हे करोतच
राहीन. जेव्हा मी मरेन तेव्हा माझ्या रक्ताचा एक
एक थेब भारताच्या अखंडतेला बळ देईल.

त्या दिवशी ओरिसा दौरा आठोपून रात्री
इंदिरा गांधी टिल्लीत पसलल्या. त्या रात्री इंदिरा गांधी
मी खूपच कमी वेळ झोपल्या असे श्रीमती सोनिया
गांधी यांनी नमुद केलेले आहे.

त्याच काळात इंदिरा गांधीवर माहितीपट
बनविण्याचे काम पोटर उस्तिनोव हे करीत होते.
दि. ३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी सकाळी सातच्या
सुमारास श्रीमती इंदिरा गांधी तयार झाल्या होत्या.
माहितीपट निर्मात्याशी त्यादिवशी पहिली भेट होती.
सकाळी ९:१० वाजता इंदिरा गांधी निवासस्थानातून
बाहेर पडल्या होत्या. तेव्हा त्यांच्या सोबत आर.
के. धवन, सिपाई नारायण सिंह, वैयक्तिक सेवक
नाथुराम, वैयक्तिक सुरक्षा अधिकारी उपनिरक्षक
गुमेश्वर दयाल हे होते. इंदिरा गांधी अकबर रोडला
जोडणाऱ्या गेटवर पोहोचल्या तेव्हा गेटवर तैनात
असलेले त्यांचेच शिख सुरक्षा रक्षक वेअंत सिंह
आणि सतवंत सिंह यांनी इंदिरा गांधीवर बेळूट गोळीवर
केला. रुग्णालयात नेण्यात आले. परंतु तोपर्यंत
त्यांचेनिधन झाले होते. इंदिरा गांधीची हत्या
करून आपेशन ब्लूस्टारचा बदला शिख मुलतत्ववादाने
घेतला होता. दि. ३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी इंदिरा
गांधीनी देशाच्या अखंडतेसाठी बलिदान दिले.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) काचोळे दा.धो.- संशोधन पद्धती - कैलास पब्लिकेशन्स,
ओरंगाबाद-2005
- 2) दै.लोकसत्ता
- 3) समाजकल्याण
- 4) इंटरनेट

□□□

ISBN 978-93

५२

PRINCIPAL
 Shri Sant Savta Mall Gramin Mahavidyala
 Phulambri, Dist. Aurangabad.

2020 - 21

Chapter in
Book

58

65th ILA CONFERENCE PROCEEDINGS

International Conference on

"Digital Landscape Re-invention and Re-engineering of Libraries:
Issues and Challenges"

Chief Editor
Dr. O N Chaubey

Editors
Dr. Dharam Kumar
Dr. Pardeep Rai
Dr. Mohan R. Kherde

Dr. Rishi K.Tiwari
Dr. Gururaj S. Hadagali

Organised by
Maharastra University and College Libraries Association
and
Indian Library Association
New Delhi

S.S.M.
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

LIBRARIAN
SHRI SANT SAVTA MALI GRAMIN
MAHAVIDYLAYA, PHULAMBRI
TO. PHULAMBRI DIST. AURANGABAD-431111

Digital Landscape Re-invention and Re-engineering of Libraries:
Issues and Challenges"

(Proceedings)
65th ILA Conference

Organized by

Maharashtra University and College Libraries
Association,
(Sant Gadge Baba University, Amravati)
And
Indian Library Association,
New Delhi
February 26-28, 2021

Chief Editor

Dr. O. N. Chaubey

Editors

Dr. Dharam Kumar
Dr. Pardeep Rai
Dr. Mohan R. Kherede
Dr. Rishi K. Tiwari
Dr. Gururaj S. Hadagali

Indian Library Association
A/40-41, Flat no. 201, Ansal Building
Dr. Mukherjee Nagar, Delhi-110009
2021

SOB
PRINCIPAL
Shri Sant Sava Mali Gramin Mahavidya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

J
LIBRARIAN
SHRI SANT SAVTA MALLI GRAMIN-
MAHAVIDYAYA, PHULAMBRI
DIST. AURANGABAD-431111

Editorial Advisory Board

Chairperson
Prof. B D Kumbar

President Indian Library Association, Head, Department of LIS,
Karnataka University, Dharwar, Karnataka.

Co-chairman
Prof. P G Tadsad

Head, Department of LIS, Karanataka State
Women's University, Vijayapura, Karnataka

Members

Prof. Ramesh Babu

Prof. M. Koganuramath

Prof. Sampat Kumar

Dr. N S Shokeen

Dr. S.S. Dhaka

Dr. D.V. Singh

©Indian Library Association, Delhi, 2021.

All rights reserved. No part of this publication can be reproduced, stored or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, microfilming and recording or by any information storage and retrieval system, without the prior permission in writing of the publishers and the copyright owners.

The opinions expressed in the articles by the authors and contributors are their own and the Editorial Advisory Board, Chief Editor assumes no responsibility for the same.

ISBN: 978-81-85216-52-5

Price: India: ₹ 3500/-; Overseas: US\$ 175 Printed at: Anand Sons, Delhi-92

Sant
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

LIBRARIAN
SHRI SANT SAVTA MALI GRAMIN
MAHAVIDYALAYA, PHULAMBRI
T.O. PHULAMBRI DIST. AURANGABAD-431111

326

Analytical Study of Usefulness of Plagiarism in Academic Writing

Dr. Ganesh Dinkarao Kulkarni

Librarian

Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya, Phulambri

Tq: Phulambri, Dist: Aurangabad (M.S) Email:

ganeshkulkarni136@gmail.com

Abstract: In this article researcher highlighted that present era is of information and technology. In this era it is impossible to assert own rights on someone else writing. This is known as plagiarism era. This comes under as a crime in literature world. Today in this time of competition literature that is increased. There are many software's available to stop plagiarism. The software is made available by various standard companies. Few literatures is available for new researcher which does not come under public domain but if they steal the literature than there are punished by educational punishment.

Key words: Plagiarism, Anti-Plagiarism, Scientific Misconduct, Software.

Introduction

Present era is era of science and technology. Science and technology is developed in this century a lot. All the information can be accessed easily with the help of technology. Now the whole world has been converted into the global village. Due to this illegal work and information is not easy to hide. There are many software's manufactured to stop plagiarism and they are known as anti plagiarism. The word plagiarism is derived from the Latin word "plagiary" which means to kidnap or abduct.

There are many steps being taken to stop plagiarism like: Bern convention (1886), Universe copyright convention (1952), world intellectual property right (1967) and digital millennium copyright act (1998) etc.

Historical background of Plagiarism

The history of literature that is as much older as the literature writing but plagiarism. This word was first used in 1920. This is based on prominent theory. This word was first used in 1601 where Ben Johnson used "plagiary" which means kidnapper.

Copyright

Copyright means the right of publication of literature. Copyright act aims to conserve the literature at any cost. (See our section on "fair use" rules)

Sgy
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist: Aurangabad.

1
LIBRARIAN

**SHRI SANT SAVTA MALLI GRAMIN
MAHAVIDYALAYA, PHULAMBRI
TQ. PHULAMBRI, AURANGABAD-431111**

Copyright Act

Copyright act does not include the following.

- Easily available information like that phone collection.
- Work which has been published by govt. of India or govt. of any country.
- The facts which are not the result of proper research.
- The work which are in public domains.

Fair use

According to govt. the work which can easily be lent or borrowed without any writer permission is known as fair use.

The nature of your use (Copyright work):

If you have used little part of original work then it is not properly use. If you change original work by paraphrasing, it is calling proper use.

The quantity you have used.

The more you have "borrowed," the less likely it is to be considered fair use. What is the percentage of won work is "borrowed" material? What percentage of the original did you use? The lower the better.

Public domain

It means the work which has not been perverse by copyright act. It means this work can easily be used. This will not lead any plagiarism, if you give proper citation.

Law of public domain

How should we know whether it is public domain or not normally it is considered that the work which has published before 75 years is considered public domain? In Indian literature is preserved till 60 years after the death of writer. If more than one writer joins together, then the creator who survives until the end of that masterpiece gets protection for 50 years of death.

General or Common Knowledge

General knowledge includes historical dates, places etc. for example first present of India, Rajendra Prashad was born on December 3, 1884. "Mahatma Gandhi was Father of Nation", this is common knowledge for Indian but not other country person.

Sab
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

LIBRARIAN
SHRI SANT SAVTA MALLI GRAMIN
MAHAVIDYALAYA, PHULAMBRI
TO. PHULAMBRI 431001 91-24243111

Literary Attack on words and Ideas

Today is the era of competition and in this era theft of literature has been increased popular historian Stephen E. Ambrose has accused for literary theft.

Area of Plagiarism

Following can be considered the literary theft in present scenario.

- Coping words of other work.
- Wrong information about citation.
- Copy of word and thought of person without proper credit.
- Formation of sentence by changing word without reference.

Types of Plagiarism

1. Not informing the sources of citation:

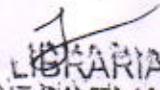
- **The Ghost writer:** If writer changes the others work by changing words by words.
- **The Photocopy:** If the important part of text being copied without correction by the writer.
- **The Potluck paper:** Trying the literary theft by phrasing.
- **The poor disguise:** Changing in words and sentences.
- **The self-Stealer:** If writer borrows his own literature.

2. Literature theft after given the sources:

- **The forgotten footnote:** writer shows the name of authors but does not publish bibliography.
- **The Misinformer:** if the author published the misinformation about the sources so no one can reach to the original sources.
- **The too-perfect paraphrase:** Author gives right information about the right sources but does not keep text in quotation mark.
- **The resourceful citer:** No original work in paper.
- **The perfect crime:** Author tries to make transparent the sources without any right reference.

PRINCIPAL
 Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
 Phulambri, Dist. Aurangabad.

LIBRARIAN
 SHRI SANT SAVTA MALLI GRAMIN
 MAHAVIDYALAYA, PHULAMBRI
 'Q. PHULAMBRI POST, AURANGABAD-431111'

Tools for checking Plagiarism and their role:

- There are many software's available in market to stop plagiarism in preset timing. The software which stops the plagiarism is known as Anti plagiarism. This anti plagiarism software is very important and they measure the literary skills. They also enhance writing skills.

Anti-plagiarism software are observed according to following points

- The scope
- Authenticity of standard company
- Methodology of anti- plagiarism software
- Comparison between special feature and software
- Software must be updated continuously updating

Some Examples of anti- plagiarism software are listed in the table:

Ant-Plagiarism Software	Website Link	Status
Article Checker	http://www.articlechecker.com	Free
Plag . Tracker	http://www.plagtracker.com	Free
Copy Leaks	http://copyleaks.com	Free
Duplichecker	http://www.duplichecker.com	Free
PaperRatter	www.paperratter.com	Free
Plagiarisma	http://plagiarisma.net	Free
PlagScan	http://wwwplagscan.com	Paid
Smallseotools	http://smallseotoools.com	Free
Turnitin	http://turnitin.com	Paid
iThenticate	www.ithenticate.com/	Paid
Whitstone	http://wwwwhitstone.com	Free
Quetext	https://www.quetext.com/	Free
Maulik(For Hindi Language)	Maulik Software Limited	Paid

Source: eLearning Industry

Prevention from Plagiarism

- Paraphrasing: Feedback of readers on the same topic written by the different writers.
- Cite: Formal decided by the educational institutions.
- Quoting: one should follow the rules of quoting block quote is being criticized by many higher educational institution.

Citing your own material: writers must tell about the citation of pre work and present work in this research paper.

- Referencing: All Authors and writers must produce true and original references this leads the authenticity.
- Quotations: It is a medium to describe to researcher that the information is taken various and many sources so that a researcher can find out that particular source.
- The following information has to be given:
 - Topic of work
 - Address of publisher
 - Date of Publication
 - Page number from where the information is borrowed

The Punishment of plagiarism:

- Humiliation- Individual and Institutional
- Resignation on founding guilt of plagiarism.
- Disciplinary action by the regulation of institutions.
- Promotions can be prohibited.
- Increment in payment can be restricted.
- Registration can be cancelled of a research scholar.
- Allowance can be stopped of a scholar.
- Scholar cannot be promoted to a supervisor.

Conclusion

In present scenario and time plagiarism is common in literary world. This is the reason to be strict regulations and measures are being taken by UGC. This regulation leads qualitative results in research.

The roles of plagiarism based on discussed fact in this article are:

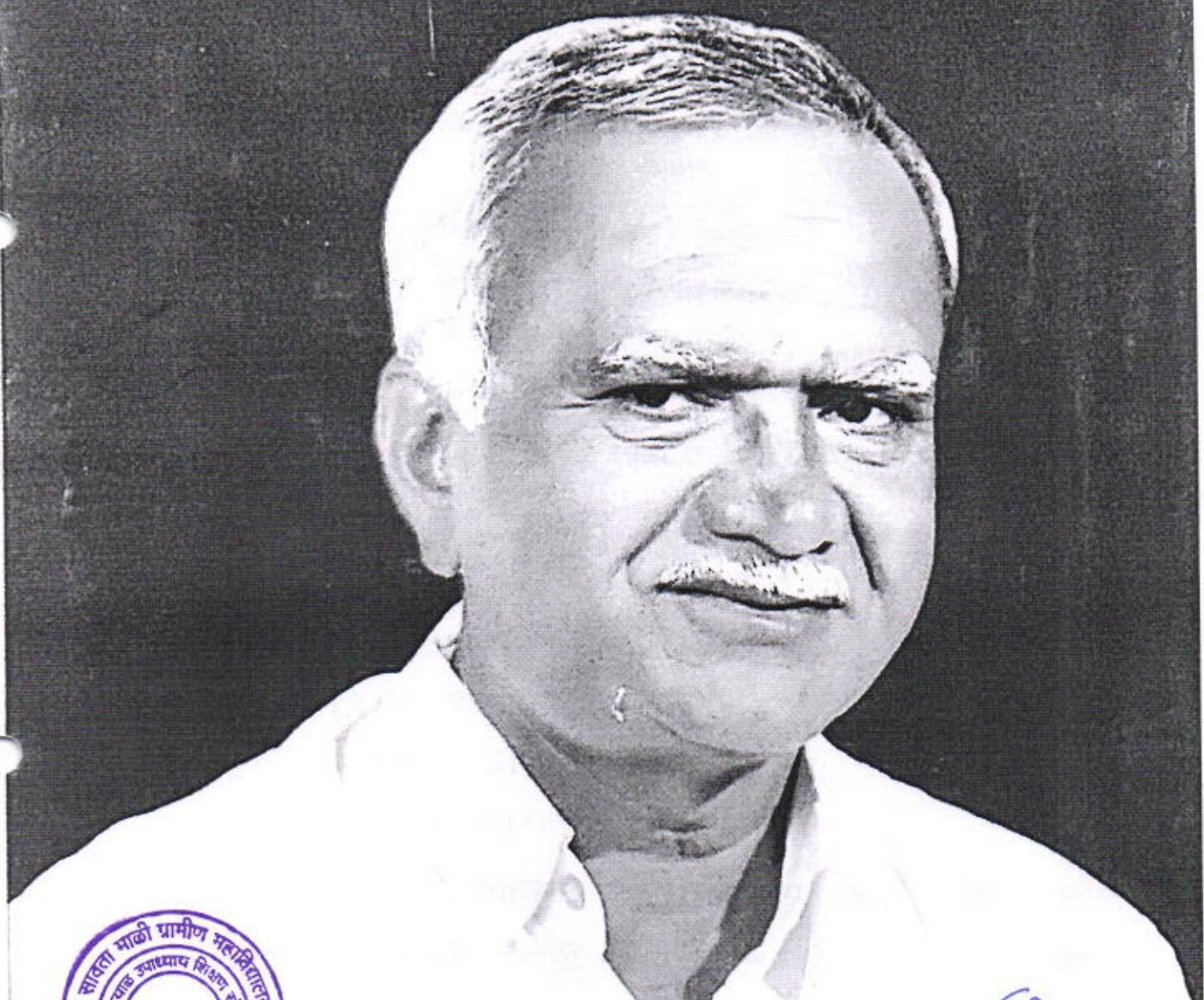
- Writers must give true quotation, which are included in their paper.
- Writers should not copy someone else work.
- There should be footnote given by a writer.
- NO financial loss should be set to the original writer if another authors take excerpts from him.
- No misuse should be there of information of public domain.
- There should be name of authors' date of publication, reference of source to stop the plagiarism.

PRINCIPAL
 Shri Sant Sava Mali Gramin Mahavidyalaya
 Phulambri, Dist. Aurangabad.

साहित्य भाषणा

डॉ. देवीदास इंगळे गौरव ग्रन्थ

सम्पादक

PRINCIPAL

Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

डॉ. अशोक मर्डे
डॉ. विनोदकुमार वायचल

इस पुस्तक के सर्वाधिकार मुरक्खित हैं। सम्पादक एवं प्रकाशक की लिखित अनुमति के बिना इसके किसी भी अंश की फोटोकॉपी एवं रिकॉर्डिंग सहित इलेक्ट्रॉनिक अथवा मशीनी, किसी भी माध्यम से अथवा जान के संग्रहण एवं पुनर्प्रयोग की प्रणाली द्वाय, किसी भी रूप में, पुनरुत्पादित अथवा संचार प्रसारित नहीं किया जा सकता।

पुस्तक
सम्पादक

: साहित्य साधना (डॉ. देवीदास इंग्ले गौरव ग्रन्थ)

आई.एस.बी.एन.

: डॉ. अशोक वसंतराव मर्डे

संस्करण

डॉ विनोदकुमार विलासराव वायचल 'वेदार्य'

©

: सम्पादक

मूल्य

: ₹ 795.00 मात्र

प्रकाशक

: अमन प्रकाशन

104-ए /80 सी, रामबाग, कानपुर-208 012 (उ.प्र.)

मो. : 09839218516, 9044344050

फोन : 0512-3590496 (ऑफिस)

शब्द संज्ञा

: अमन ग्राफिक्स, रामबाग, कानपुर

मुद्रक

: आर.बी.ऑफसेट प्रिंटर्स, नौबस्ता, कानपुर

SAHITYA SADHNA (Dr. Devidas Engley Gourav Granth)

Edited by : Dr. Ashok Vasantraw Marde, Dr. Vinodkumar Vaychal

Price : Rs. Seven Hundred Ninety Five Only

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

ज अनुक्रम ४०

अ.क्र.	आलेख का शीर्षक	पृ.क्र.
01	साहित्य और संदेश डॉ. ज्ञानराज गायकवाड़ 'राजवंश'	13-17
02	जीवनी तथा नाट्य साहित्य में छत्रपति शिवाजी प्रो. डॉ. सुधाकर शेंडगे	18-21
03	आदिवासियों की मुवित्तगाथा : 'धरती आबा' नाटक प्रो. डॉ. रणजीत जाधव	22-30
04	नागार्जुन की कविता में मार्क्सवादी चेतना प्रो. डॉ. आबासाहेब राठोड़	31-34
05	डॉ. माधव सोनटकके की इतिहास दृष्टि डॉ. मजीद शेख	35-43
06	21 वीं सदी में कथेतर गद्य साहित्य का बदलता स्वरूप प्रो. डॉ. ललिता राठोड़	44-48
07	रांगेय राघवकृत 'कब तक पुकारँ' उपन्यास में समाजवादी चेतना प्रो. डॉ. शिवाजी सांगोळे	49-55
08	किसानी विचारों के कवि नागार्जुन प्रो. डॉ. सुभाष राठोड़	56-60
09	'दिल्ली ऊँचा सुनती है' नाटक का वार्तव डॉ. वी. एस. वळवंत	61-62
10	पंत जी : प्रकृति सौंदर्य के महाकवि प्रो. डॉ. एम. ए. येल्लुरे	63-67
11	हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री-लेखन प्रो. डॉ. अपणी पाटील	68-72
12	<u>21वीं सदी का उपन्यास साहित्य</u> डॉ. सुरेश मुंदे	73-79
13	प्रेमचंद की कालजयी कहानियों के शीर्षक प्रकाश खुळे	80-83

इककीसवीं सदी का उपन्यास साहित्य

डॉ. सुरेश मुंदे

इककीसवीं सदी के पहले दशक में प्रकाशित होनेवाले उपन्यासों विल्कुल भिन्न नहीं है। जैसे दिनदर्शिका में महीने और वर्ष बदलते हैं, वैसे एकदम से नहीं बदलती। ठीक इसी तरह से साहित्य की प्रवृत्तियाँ काल गणना के केलेंडर के साथ नहीं बदलती, वे धीरे—धीरे विकास पाती हैं और क्रमशः ही उनका लोप या अवसान होता है। यह साहित्य विकास की कहें या नई सहस्राब्दि के आगमन पर हम अपने साहित्य के नए प्रकल्प अवश्य निश्चित करत सकते हैं किंतु रचनाकार तो अपनी—अपनी तरह से अपने समय से साक्षात्कार कर सृजन में प्रवृत्त होगा।” कहने का तात्पर्य यह है कि समय के परिवर्तन के साथ—साथ साहित्य की प्रवृत्तियाँ परिवर्तीत नहीं हो पातीं। इसलिए 21 वीं सदी कहने से विल्कुल नई समर्थ्याएँ या नया समाज निर्माण नहीं होता। पिछली सदी और नई सदी के आगमन को चिह्नित करने के लिए ठीक विभाजक रेखा खिंची नहीं जा सकती। पुष्पपाल सिंह कहते हैं—“इसलिए सहस्राब्दि के प्रारंभ के साथ ही साहित्य रचना में कोई नया प्रस्थान — बिंदु रेखांकित किया जा सकता है, यह सोचना भी अविवेकपूर्ण होगा। परिवेश में जब सामाजिक आर्थिक, धार्मिक, वैज्ञानिक, प्रौद्योगिक, तकनीकी आदि स्थितियाँ बदलेंगी तभी साहित्य में उनकी प्रतिच्छवि रूपायित होगी, स्थितियों के साकार और नकार की स्थितियाँ स्वतः बनती चली जाती हैं।”

वीसवीं सदी के अंतिम दशक के आरंभ में देश ने उदारीकरण एवं निजीकरण के आर्थिक नीतियों को रखीकार किया है। अर्थात् देश ने भूमंडलीकरण का स्वागत किया है। इस प्रकार भूमंडलीय स्थितियों का प्रभाव इस देश में पिछली सदी से ही शुरू हुआ है। इस अंतिम दशक के साहित्य की प्रवृत्तियों में भूमंडलीकरण की समर्थ्या ही प्रमुख रही है। इसलिए 21 वीं सदी के पहले दशक में भी यही स्थिति दिखायी देती है। पुष्पपाल सिंह के अनुसार “पिछली शती के अंतिम दो दशकों से हमारे देश में जो

साहित्य साधना (डॉ. देवीदास इंगले गौरव ग्रन्थ) / (73)

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

भारतीय स्थितियाँ बनती गईं, साहित्य की चिंता के कदम पर। प्रभुता तंत्र रूपायित हुई हैं। वैश्विक गाँव - ग्लोबल विलेज की अवधारणा ने जो हमारा पश्चिमीकरण, अमेरिकीकरण किया उसका चित्रण और तीव्र प्रतिरोध साहित्य की प्रत्येक विधा में बड़ी गहराई से विवेचित हुआ है। इक्कीसवीं शती के प्रथम दशक-पर्यंत यही स्थितियाँ मुख्यतः साहित्य की चिंता का विषय रही हैं।"

इस सदी के उपन्यासकार समय के दुर्धर्ष परिस्थिति का चित्रण करना अधिक महत्वपूर्ण समझा। साहित्य की प्रवृत्ति के अनुसार यह स्थिति प्रशंसनीय है। पुष्पपाल सिंह कहते हैं - "हिंदी उपन्यास के लिए यह एक बहुत बड़ा प्रस्थान बिंदु है कि, वह बहुत प्रखरता से अपने को वर्तमान से, बिलकुल सन्निकट के वर्तमान से जोड़कर कथ्य और कथा की आधारभूमि खोजता है।" इस शोधालेख में 21 वीं सदी के प्रकाशित उपन्यास साहित्य खोजता है।

वर्ष 2005 में प्रकाशित उपन्यासों में नासिरा शर्मा कृत 'कुइयाँ जान', ज्ञान प्रकाश विवेक कृत 'दिल्ली दरवाजा', शरद सिंह कृत 'पिछले पन्ने की औरतें', कांतिमयी कृत 'महिमामयी' तथा राधा वल्लभ त्रिपाठी कृत 'विक्रानादित्य कथा' आदि उपन्यासों के नाम लिए जा सकते हैं।

नासिरा शर्मा कृत 'कुइयाँ जान' उपन्यास में पानी की समस्या एवं संरक्षण के बारे में बताया गया है। कभी पानी का संकट तो कभी अधिक दर्घा के कारण बाढ़ आदि में मनुष्य की दुर्गति होती रहती है। इस समस्या का निरूपण लेखिका ने संवेदनात्मक रूप से की है। लेखिका प्रश्न करती है कि पानी मनुष्य के लिए आवश्यक तत्त्व है। तब सरकार को पानी के बारे में सोचना चाहिए न कि परमाणु परीक्षण बारे में। अमेरिका दुनिया भरके देशों को आर्थिक मदद करता है। लेकिन जल की समस्या के लिए कोई देश नदत क्यों नहीं करता। इसी के साथ मुस्लिम समाज के जन-जीवन को उसकी पूर्ण रंगत में प्रस्तुत किया गया है। शरद सिंह कृत 'पिछले पन्ने की औरतें' उपन्यास में मध्यप्रदेश के सागर जिले की बेड़नी जाति की स्त्रियों के समाज का चित्रण किया गया है। उपन्यास की विशेषता है, कि इसमें शोधपरक तथ्यों और आँकड़ों के साथ प्रस्तुतीकरण हुआ है। जगह-जगह भारतीय समाज में स्त्रियों की दारूण दशा के बारे में जिरह की गई है।

वर्ष 2008 में काशीनाथ सिंह द्वारा रचित 'रेहन पर रग्धू' प्रकाशित हुआ। इस उपन्यास में रघुनाथ मास्टर उर्फ रग्धू के माध्यम से पूरे भारतीय सामाजिक परिदृश्य पर प्रकाश डाला गया है। रग्धू मास्टर बनारस के समीपवर्ती गाँव पहारपुर से यात्रा प्रारंभ करते हैं। जीवन के आखिरी दिनों में बनारस की पौँश कॉलोनी, मॉडर्न बस्ती अशोक विहार में स्थापित हो जाते हैं। उनके बच्चे अमेरिका जा पहुँचते हैं। यह वह अशोक विहार है जो शहर के सीमातों पर आधुनिक नगर, वैश्विक गाँव की 'मॉडल टाउन' की रूप में विकसित हो रहा है। "इन नई बस्तियों में वैश्वीकरण की

प्रक्रिया में उन्नत और उन्नत बनते चले जाने के प्रयास में जिस रूप में जीवन के श्रेष्ठ मूल्यों का क्षरण हो रहा है, उसका बड़ा पीड़ा भरा आख्यान रचता है यह उपन्यास।" जीवन के इस निजी बदलाव के साथ देश में आए राजनीतिक, प्रशासनिक परिवर्तनों ने गाँव की राजनीति, अगड़े-पिछड़ों की राजनीति, जातियों के बनते नए समीकरण, रोटी-बेटी के नव-विकसित संबंध, आरक्षण से जुड़े अनेक प्रश्न, मंडल-कमंडल की राजनीति और उससे अनेक सवाल तथा शहरी जीवन में 'बड़ा आदमी' बनने का एक मात्र अर्थ 'धनवान बनना' जो रह गया है, इन सब पर अंगुली रखता हुआ उपन्यास रघुनाथ मास्टर के बिल्कुल अकेले पड़ जाने की नियति का करुणाजनक वृत्तांत रचता है।

रवींद्र वर्मा कृत 'आखिरी मंजिल' उपन्यास में वृद्धावस्था के बारे में चित्रण किया गया है। वृद्धावस्था को केंद्र में रखकर भी उपन्यास में अनेक पुरस्कारों से लेकर ज्ञानपीठ और नोबेल पुरस्कारों के पीछे की राजनीति, आपातकाल, इमरजेन्सी के दौर की स्थितियाँ, देश में सार्वजनिक क्षेत्र में निजी निवेश, पुलिस और राजनीति के गठबंधन जैसे अनेक ज्वलंत प्रश्नों पर विमर्श और लेखकीय दृष्टि बहुत कौशल से अभिव्यक्त हुई है। नासिरा शर्मा कृत 'जीरो रोड' दुबई के जीवन पर केंद्रित उपन्यास है। इलाहाबाद का सिद्धार्थ दुबई में जाता है। वहाँ जीवन की तलाश करता है। इसके जरिए दुबई के ऐतिहासिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक और व्यावसायिक स्वरूप का प्रामाणिक चित्रण किया गया है। विभिन्न देशों से अलग-अलग समस्याओं से पलायन करके आनेवाले लोग दुबई में नारकीय जीवन जीते हुए अपने को कैसे स्थापित करते हैं, इसका सशक्त चित्रण किया गया है।

संजीव कृत 'आकाशचम्पा' उपन्यास में नवभारत के नव निर्माण की महत्वकांक्षाओं के बुरी तरह भंजित होने, भूमंडलीकरण में हमारे पारंपरिक मूल्यों, श्रेष्ठ का क्षरण होने का मोहभंग दिखाई देता है। आकाशचम्पा से ज्यादा नीम का पेड़ ही उपन्यास में हावी रहता है। नीम के पेड़ से लटकी लाशों का विम्ब मास्टर मोतीलाल को बहुत सी इतिहास की भूलों पर सोचने का अवसर प्रदान करता है। इसके साथ ही वैदिक काल से लेकर अब तक दलित प्रश्न और जाति प्रथा के समाजशास्त्र पर गंभीर चिंतन भी उपन्यास में किया गया है। वर्ष 2008 में ही अनामिका के दो उपन्यास 'दस द्वारे का पिंजरा' तथा 'तिनका तिनके पास' प्रकाशित हुए। पहले उपन्यास में अनामिका ने मुजफ्फरपुर की जोगनिया कोठी और आधारशिला को केंद्र में रखकर पंडिता रमाबाई, वेश्या ढेलाबाई जैसी प्रखर समाज सुधारिका नारियों के स्त्री उत्थान के अधक प्रयत्नों का चित्रण किया है। 'रमाबाई और ढेलाबाई' का सक्रिय जीवन न केवल स्त्री-दशासुधार के लिए अपितु दलितोद्धार के लिए भी समर्पित रहा। पूरे उपन्यास का पाठ स्त्रीसशक्तीकरण के महत प्रयत्न के रूप में देखा जा सकता है।" अनामिका के दूसरे उपन्यास में स्त्री का उत्पीड़न, स्त्री को वेश्या मार्ग तथा कॉलगर्ल पेशे में

उत्तरनेवाली स्थितियाँ, पलीत्व में कॉलगर्ल जैसी विवशताएँ, विदेश अमेरिका में भी कॉलगर्ल के पेशे के विभिन्न रूप, ग्राहकों का अमानवीय व्यवहार आदि की समस्याओं के साथ ढेर सारे मुद्दों का जिक्र किया गया है। भगवानदास मोरवाल कृत 'रेत' उपन्यास में मेवात के 'कंजर' जनजाति जिसे काननचारी अर्थात् जंगल में धूमनेवाली जाति कहते हैं, का चित्रण किया गया है। इस जाति की रीति-नीतियाँ, जीवनचर्या, अचार-व्यवहार का पूरी अंतरंगता में चित्रण हुआ है। उपन्यास में अगिव्यक्त इस जनजाति की अपनी अलग अचार-संहिता है। सभ्य समाज की सभ्यता इस जनजाति की सभ्यता के समक्ष कम महत्व की दिखाई देती है। इस समाज की सुंदरियों का खुले आम इस्तेमाल जो राजनीतिक तंत्र करता है, उसका खुलासा करता उपन्यास राजनेताओं के असली चेहरे को उजागर करता है। हरिचरण प्रकाश कृत 'एक गंधर्व का दुःख' उपन्यास में बावरी मस्जिद का ध्वंस तथा रामजन्मभूमि विवाद में सरकारी तंत्र की भूमिका को स्पष्ट किया है। आपातकाल में व्यवस्था की अव्यवस्था दूर करने के नामपर सरकारी मशीनरी किस प्रकार शाह-ए-वक्त और उनके युवराज के हाथों की कठपुतली मात्र बनकर रह जाती है, आदि सबका प्रामाणिक चित्र प्रस्तुत किया गया है। "अयोध्या और फैजाबाद में सरकारी दस्तावेजों के प्रामाणिक घोरे देकर मंदिर-मस्जिद के पीछे की राजनीति का सच उघाड़ता हुआ उपन्यास उन स्थितियों को रेखांकित करता है जिनमें अल्पसंख्यकों की स्थिति को बदलकर रख दिया है।"

नरेंद्र नामदेव कृत 'खंभो पर टिकी खुशबु' उपन्यास में वास्तुशिल्प, आर्किटेक्चर की दुनिया के संघर्षों के अलावा इस क्षेत्र में व्याप्त भ्रष्टाचार, भवन-निर्माण के ठेकों में पैठ माफियाओं की करतूतों का चित्रण किया गया है। एक निष्ठावान वास्तुशिल्प के सामने आनेवाली मुसीबतों का ऐसा चित्रण है जो इस बात का साक्ष्य बनता है कि किसी भी सही आदमी के लिए आज देश में कहीं भी जगह नहीं है। प्रतिभाशाली वास्तुशिल्प सुनील और 'पैरामाउंट' भवन निर्माण कंपनी को केंद्रित कर इस समाज का पूरा परिचय लेखक प्रामाणिक रूप में देने का प्रयास किया है। मधु कांकरिया कृत 'सेज पर संस्कृत' उपन्यास में धर्म और अध्यात्म के नामपर चल रहे धंधों पर बहुत साहसपूर्वक चित्रण हुआ है। जैन धर्म के गुरुडम के दुर्गपर वे न केवल चुनौतीपूर्ण आक्रमण करती हैं बल्कि उस विषय पर अपनी गहन शोधपूर्ण दृष्टि से इस समाज का समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रस्तुत करती है। "मालविका, संघमित्रा, छुटकी आदि के माध्यम से मिथ्याचारों पर बड़ी तार्किक विवेचना कर उन मान्यताओं को पूरी तरह खंडित करती है जिन्होंने धर्म के नामपर मानवता और संस्कृति के सहज विकास को अवरुद्ध कर दिया है। दिगम्बर सम्प्रदाय में दीक्षित निर्मल साधु और साधियों के जीवनेतिहास में गहरे जाकर धर्म के नामपर चल रहे आडम्बर और धर्मचार्यों के छदमाचरण की कलई खोली गई है। धर्म के तत्त्वों को लेकर जो विमर्श स्थान-स्थान पर

(76) / साहित्य साधना (डॉ. देवीदास इंगळे गौरव ग्रन्थ)

रचा गया है, वह बुहत प्रभावी बन पड़ा है।”⁴ अनुसया त्यागी का उपन्यास ‘मैं भी औरत हूँ अपनी तरह से नारी व्यथा का आख्यान रचता है। यह चिकित्सकीय रिपोर्ट्स के आधार पर विभिन्न स्त्रियों के दुख-दर्द को व्यक्त करता है। जितेन ठाकुर का ‘उड़ान’ उत्तराखण्ड के ही पहाड़ी जीवन पर केंद्रित उपन्यास है। अजय नावरिया का ‘उधर के लोग’ दलितों के जीवन पर आधारित उपन्यास है। राकेश कुमार सिंह का ‘साधो यह मुर्दों का गाँव’ जेल जीवन और देश की वीमार सी न्याय-व्यवस्था पर केंद्रित उपन्यास है।

वर्ष 2009 में ममता कालिया कृत ‘दुखम सुखम’ उपन्यास प्रकाशित हुआ। इस उपन्यास में व्रज-क्षेत्र का जन-जीवन अत्यंत प्रामाणिक तथा दस्तावेजी रूप में चित्रित हुआ है।

एक प्रकार से यह वीसवीं शती के पूर्वार्द्ध की समाज कथा है। कथा के केंद्र में मथुरा है, कहींकहीं वृदावन भी है। पर यह कथा केवल इसी क्षेत्र तक सीमित न होकर पूरे उत्तर भारत की कस्बाई संस्कृति को पुनर्जीवित करती है। पिछली शती के आधे कालखण्ड से लेकर वर्तमान काल के सामाजिक, आर्थिक परिवर्तनों का साक्ष्य तीन पीढ़ियों के माध्यम से कराया जाता है। लाला नथीमल तथा उसकी पल्नी विद्यावती उर्फ जीजी का वैश्य परिवार, उनके पुत्र कवि तथा पुत्रवधू इंदू तथा तीसरी पीढ़ी इन दोनों की दो पुत्रियाँ मनिषा और प्रतिभा जिस प्रकार कस्बे से दिल्ली और फिर वम्बई में प्रस्थापित होते चले जाते हैं उससे इस कालखण्ड का समाजशास्त्रीय विवेचन उपन्यास में व्यक्त हो जाता है। इसी वर्ष ममता कालिया का दूसरा उपन्यास ‘अँधेरे का ताला’ प्रकाशित हुआ है, जिसमें महिला कॉलेज को केंद्र में रख उत्तर प्रदेश के कस्बों-नगरों में कुकुरमुत्तों की तरह उग आए असंबंध कॉलेजों के यथार्थ को चित्रित किया गया है। कॉलेजों को अनपढ़ प्रबंधक किस प्रकार दकियानूसी दृष्टि से चलाते हैं, शिक्षिकाओं का किस प्रकार शोषण करते हैं, छात्राओं को क्या कुछ भुगतना पड़ता है इस सवका चित्रण करते हुए शिक्षा क्षेत्र के अनेक विद्वानों को बड़ी खिलदंडी भाषा-शैली में अभिव्यक्ति दी गई है।

शर्मा कृत ‘विसर्जन’ नामक उपन्यास की कथा केंद्र में देश के उच्चमत गुप्तचर संस्था के आई.वी., रॉ., सी. बी. आई., जैसे उच्च गुप्तचर संस्थान में व्याप्त भ्रष्टाचार, कदाचार का चिट्ठा खोला गया है। इसके साथ ही भूमंडलीकरण के विभिन्न तत्त्वों, घटकों आदि पर काफी विस्तार में विमर्श रचा गया है। सत्ता शीर्ष पर वैठे लोग किस प्रकार सर्ते में जमीन खरीदकर महँगे दामों में बेचते हैं, इसकी पोल खोली गई। खुफिया ब्यूरो, आई.बी. के दफ्तर, उसकी कार्यप्रणाली और उसके सारे अंतर्बाह्य में अपने पात्रों के माध्यम से प्रवेश करते हुए खुफिया तंत्र के इतिहास में झाँकता है। इतना ही नहीं यह अफसरशाही किस प्रकार एक भोगवादी संस्कृति में ढूबी हुई है, उसका परिचय भी दिया गया है। हिंदी उपन्यास विधा में इस प्रकार के विषय पर लिखा गया यह अनोखा उपन्यास है। जयंती कृत ‘खानाबदोश

ख्याहिशों' उपन्यास में उच्छृंखल जीवन जीती हुई निधी की कथा को प्रस्तुत किया गया है। निधी अपनी नारी-स्वतंत्रता में जीती हुई विभिन्न पुरुषों के संसर्ग में आती है। इसके अलावा वैश्विक गाँव की संस्कृति में ढली नए युग की नई नारी की चुनौतियाँ, जीवन संघर्ष, नई पीढ़ी की भटकन जैसी समस्याओं को उद्घाटित किया गया है।

गीतांजली चटर्जी कृत 'तीसरे लोग' उपन्यास में पुरुष समलैंगिकता के विषय को बिलकुल नई दृष्टि से अभिव्यक्त किया गया है। अब्दुल बिस्मिल्लाह कृत 'रावी लिखता है' उपन्यास में मुस्लिम समाज के गौरवपूर्ण अतीत और वर्तमान वैश्विक सम्भ्यता के नए विचारों से जुड़ने की प्रक्रिया का चित्रण है। फिर एक बार उपन्यास में ग्रामीण सम्भ्यता के समृद्ध और श्रेष्ठ का दुबारा स्मरण कराते हुए लोकजीवन का परिचय कराया गया है। तेजींदर कृत 'सीढ़ियों पर चीता' उपन्यास में चेन्नई तथा तामिलनाडु के जीवन का प्रामाणिक चित्रण किया गया है। बारिश और बाढ़ से होनेवाली बर्बादी और सरकारी सहायता का कछुआ गति से वितरण, समुद्री क्षेत्रों में अतिवृष्टि से उपजी समस्याएँ तथा आर्थिक दृष्टि से निम्नस्तरीय समाज आदि का गहरा परिचय दिया गया है। कमल कुमार के इस वर्ष दो उपन्यास प्रकाशित हुए हैं। 'मैं धूमर नाचूँ और 'पासवर्ड'। 'मैं धूमर नाचूँ' में राजस्थान की पृष्ठभूमि में बाल-विधवा का चित्रण करते हुए महाभारतीय कथा पर स्त्री विमर्श की शैली में नई सोच को प्रस्तुत करने का प्रयास किया है। 'पासवर्ड' उपन्यास में लगभग सभी समस्याओं पर रिपोर्टाज की शैली में विमर्श रचा गया है। इसमें नंदीग्राम, स्त्री विमर्श, चित्रकला, साहित्य, नाटक और रंगमंच, साहित्य कर्म की सारवत्ता आदि विषयों पर प्रभावी विमर्श रचा गया है। ज्ञान प्रकाश विवेक कृत 'चाय का दूसरा कप' उपन्यास में पुत्र के वियोग में पिता के दुखद जीवन और एकाकीपन को बड़े गहरे संवेदन से चित्रित किया गया है। पुत्र-बिछोह के दंश के साथ-साथ उपन्यास अपने समय की व्यवस्था और अपसंस्कृति पर भी टिप्पणी करता है।

उपन्यास एक लोकप्रिय विधा है। हिंदी में प्रतिवर्ष ढेर सारे उपन्यास प्रकाशित होते हैं। उन सारे उपन्यासों का उल्लेख करना अपने आप में एक व्यापक कार्य होगा। इसलिए इस अध्याय में केवल उन्हीं उपन्यासों का जिक्र किया गया है जो विद्वानों द्वारा सराहे गए हैं। इसके अलावा इन उपन्यास लेखकों में ज्यादातर नये लेखक हैं। इन लेखकों की विशेषता यह है कि ये विभिन्न क्षेत्रों से जुड़े हुए हैं। इसलिए उस क्षेत्र की वारिक जानकारियाँ उनको ज्ञात हैं। इसलिए उपन्यास में अभी तक अनुचुहे विषयों पर प्रकाश डाला गया है।

इसी प्रकार इक्कीसवीं सदी के इस दशक पर विश्व बाजारवाद का दिखायी देता है। इस बाजारवाद के प्रभाव से कोई क्षेत्र बच नहीं

पाया है। बाजारवाद से देश की समाजार्थिक, धार्मिक एवं राजनीतिक क्षेत्र बूरी तरह प्रभावित हुए हैं। कला एवं सांस्कृतिक क्षेत्र भी अछूता नहीं रह पाया है। अतः इस दशक में प्रकाशित उपन्यासों में विश्व बाजारवाद की नीति का विरोध कर बाजारवाद से उत्पन्न दुष्परिणामों को उद्घाटित करने का प्रयास किया गया है।

संदर्भ :

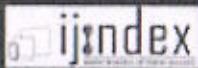
- 1) रामशरण जोशी, 'प्रतिरोध की विरासत और वैश्विक पूँजी का प्रभुत्व'
- 2) आनंद प्रधान, 'जनसत्ता (समाचार पत्र) 31 जनवरी 2009'
- 3) गोपी जोशी, 'भारत में स्त्री असमानता एक विमर्श'
- 4) सुधीश पचौरी, 'भूमंडलीकरण और उत्तर सांस्कृतिक विमर्श'
- 5) पुष्पपाल सिंह, '21 वीं शती का हिंदी उपन्यास'
- 6) <https://hi-m-wikibooks-org>

४०५०७०७

PRINCIPAL
Shri Sant Savitा Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

ISSN 2277 - 7539 (Print)

Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

April - 2021
Vol. I No. 16

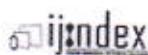
Excel Publication House, Aurangabad

Plot No:-1/9/50-P Jaisingpura Near University,
Aurangabad – 431001, Maharashtra, India.
Mobile: 9921555069, 9545162848
E-mail: contact@excelpublication.com www.excelpublication.com

Excel's International Journal of Social Science and Humanities Vol. I No. 16

**EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD**

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

April - 2021
Vol. I No. 16

EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD

CHIEF EDITOR (SPECIAL ISSUE)

Dr. Shaikh Parvez Aslam
Assistant Professor & Head, Dept. of English,
Lekseva Education Society's Arts & Science College,
Aurangabad.

EDITORIAL BOARD

Dr. Arshia Quadri
Assistant Professor & Head
Dept. of English,
Chistiya College of Arts
& Science, Khuldabad.

Dr. Liyakat Shaikh
Principal
Lekseva Education Society's
Arts & Science College,
Aurangabad

Dr. Shaikh Aliaz
Principal,
Chistiya College of Arts & Science,
Khuldabad, Dist. Aurangabad.

Dr. Manisha Bhole
Assistant Professor Dept. of English,
Lekseva Education Society's
Arts & Science College,
Aurangabad

Sale
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad

Dr. Mujahed-ur-Rehman
Assistant Professor
Dept. of English,
Chistiya College of Arts
& Science, Khuldabad.

Comparison of Selected Health-Related Physical Fitness Variables Between Rural and Urban Area of Gym Practitioners

Dr. Sandeep Jagtap

Abstract:

The objective of this paper is to compare the selected health-related physical fitness variables between rural and urban area of gym practitioners. For the current investigation total 30 gym practitioners were selected as the subjects from gym centers of Aurangabad District. Thirty (30) subjects were selected for the collection of data which include fifteen (15) as rural area gym centers and fifteen (15) as urban area gym centers. The subjects were selected by using simple random sampling method. The variables selected for the present research work health related physical fitness variables like that muscular endurance, agility and flexibility etc. As descriptive statistics (mean and standard deviation values) were used. Student's tests were also performed to examine if there were mean differences in each health related physical fitness variables between rural and urban area gym practitioners. It was fixed a 0.05 significance level. All analyzes were performed using Microsoft excel 2007 programme. The result of the study revealed that, there was a significant difference on flexibility between the rural and urban area gym practitioners of Aurangabad district in Maharashtra state. Moreover, we can say that the basic health related physical fitness level of urban area gym practitioners were better than the rural area gym practitioners.

Introduction:

Health is a very important part of human life. Regular physical activity is essential not only for healthy and for development. Being physically, mentally and emotionally healthy to keep health on the foundation of food, nutrition, social, emotional, physical fitness and lifestyle. Health-related Physical fitness can be defined as a group of attributes that are either motor or skill-related. It consists of five sections namely muscle strength, cardiovascular endurance, flexibility, muscular endurance and body composition. The primary stage and it becomes necessary for effective contribution in everyday activities. It is in everyday activities such as jogging, jumping and walking, so that children develop basic skills, which reflect their health related physical fitness.

Methodology:

For the current investigation total 30 gym practitioners were selected as the subjects from gym centers of Aurangabad District. Thirty (30) subjects were selected for the collection of data which include fifteen (15) as rural area gym centers and fifteen (15) as urban area gym centers. The subjects were selected by using simple random sampling method. The variables selected for the present research work health related physical fitness variables like that muscular endurance, agility and flexibility etc. The selection of tests and criterion variables are presented in the following table No.1.

Table No. 1: Selection of tests and criterion variables

Variables	Test
Muscular Endurance	Bent Knee Sit Ups
Agility	Squat Thrusts (Burpee) Test
Flexibility	Sit and Reach Test

Statistical Analysis:

As descriptive statistics (mean and standard deviation values) were used. Student's' tests were also performed to examine if there were mean differences in each health related physical fitness variables between rural and urban area gym practitioners. It was fixed a 0.05 significance level. All analyzes were performed using Microsoft excel 2007 programme.

Table 1: Mean and SD of muscular endurance between rural and urban area gym practitioners

Group	N	Mean	SD	SE	MD	Ot	df	Tt
Urban	15	41.40	2.32	0.78	0.87	1.10	28	2.04
Rural	15	40.53	1.96					

Table 1 shows the distribution of mean values and standard deviation and t-value of muscular endurance between rural and urban area gym practitioners. On muscular endurance score the urban had mean value of 41.40 and rural area gym practitioners had mean value of 40.53. There was no significant difference at 0.05 levels as t-value was 2.04. It showed that urban area gym practitioners had more muscular endurance than their rural area gym practitioners.

Table 2: Mean and SD of agility between rural and urban area gym practitioners

Group	N	Mean	SD	SE	MD	Ot	df	Tt
Urban	15	7.67	2.44	0.77	0.13	0.17	28	2.04
Rural	15	7.80	1.74					

Table 2 shows the distribution of mean values and standard deviation and t-value of agility between rural and urban area gym practitioners. On agility score the urban had mean value of 7.67 and rural area gym practitioners had mean value of 7.80. There was no significant difference at 0.05 levels as t-value was 2.04.

Table 3: Mean and SD of flexibility between rural and urban area gym practitioners

Group	N	Mean	SD	SE	MD	Ot	df	Tt
Urban	15	10.40	2.92	0.89	2.27	2.54	28	2.04
Rural	15	8.13	1.85					

Table 3 shows the distribution of mean values and standard deviation and t-value of flexibility between rural and urban area gym practitioners. On flexibility score the urban had mean value of 10.40 and rural area gym practitioners had mean value of 8.13. There was

significant difference at 0.05 levels as t-value was 2.04. It showed that urban area gym practitioners had more flexibility than their rural area gym practitioners.

Conclusions:

The result of the study revealed that, there was a significant difference on flexibility between the rural and urban area gym practitioners of Aurangabad district in Maharashtra state. Moreover, we can say that the basic health related physical fitness level of urban area gym practitioners were better than the rural area gym practitioners.

References:

- 1) Wolde, Bezabih. (2013). Comparison of physical fitness components of rural and urban secondary school female students in hadiya zone, Thesis - Physical Education & Sports, <http://hdl.handle.net/123456789/6771>
- 2) Singh, Sinku Kurnar et. al. (2012). Health Related Physical Fitness Between Rural And Urban Collegiate Student Athletes, Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal, 2 (3), 1-7.
- 3) Singh, Ningombam A. (2014). Comparison of Selected Physical Fitness and Physiological Parameters of Footballers belonging to North-East and Other States. International Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies (IJIMS), 1(5), 158-160. Available online at <http://www.ijims.com>.
- 4) Singh, Abhay (2012). Comparison of Selected Physical Fitness Components Among Cricket and Athletic Inter University Players, ISPERYS, 128.
- 5) Reema, B. Hoffman (2003). Fitness, Health & Nutrition, New Delhi :Khel Sathiyka Kendra Published, 49-50.
- 6) Manmeet, et. al. (2010). Comparative Study of Physical Fitness Components of Rural and Urban Female Students of Punjabi University, Patiala, Department Of Education, Punjabi University, Patiala, 12 (1), 17-211.
- 7) Kuriakose, Santhosh K. & Abraham, George. (2015). Comparison of motor fitness abilities of rural and urban school students. International Journal of Multidisciplinary Research and Development, 2 (11), 445-447. Available online at www.allsubjectjournal.com

Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
PRINCIPAL
 Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
 Phulambri, Dist. Aurangabad

Dr. Sandeep Jagtap

Director of Physical Education, Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya, Phulambri,
 Dist. Aurangabad (MS)